

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՆԱՐԵԿ ՄԻԽԱՅԻԼԻ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ-
ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1922-1936 ԹԹ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է. 00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար
պ.գ.դ., պրոֆ. Է. Մինասյան

ԵՐԵՎԱՆ 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը և Հայաստանը. Տարածքային-սահմանային խնդիրների նախահիմքերը.....14

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայ-ադրբեջանական սահմանային վեճերը 1922-1936 թթ.....50

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Հայ-վրացական սահմանային խնդիրները 1922-1936 թթ.....84

Եզրակացություններ.....113

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ.....120

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծման, առանձին հանրապետությունների դաշնային միություն կազմելու, և այդ միության կազմում Խորհրդային Հայաստանի սահմանային և տարածքային խնդիրների հետազոտությունն ունի կարևորագույն նշանակություն:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև հարաբերությունների կարգավորումը մշտապես ուղեկցվել է սահմանային և տարածքային չլուծված հարցերի առկայությամբ, որոնք Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությունների ազգային խնդիրների շարքում մշտապես առաջնային տեղ են զբաղեցրել: Հայաստանի սահմանների հիմնախնդիրը, անկասկած, այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական և արդիականան նշանակությունը, ուստի՝ մեր կարծիքով անհրաժեշտություն կա առավել ամբողջական և ամփոփ ներկայացնել քննարկվող ժամանակաշրջանի Հայաստանի սահմանների ու դրանցում ներառված տարածքների հարցը:

Սահմանային տարածայնություններ առկա են եղել ինչպես նրանց՝ անկախ հանրապետություններ հռչակվելուց առաջ, այնպես էլ, դրանից հետո՝ 1918-1920 թթ., և շարունակվել են նաև Անդրկովկասյան Դաշնության շրջանակներում: Հարցն, անշուշտ, ունի նաև արդիական նշանակություն և չափազանց կարևոր է մեր օրերում, քանի որ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախ հանրապետությունները դեռևս ունեն չլուծված խնդիրներ տարածքների և սահմանների հետ կապված: Տարածքային խնդիրների առկայությունը, բնականաբար, ձեռնտու չէ ոչ մի հանրապետության, և առանց դրանց հանգուցալուծման անհնար է ակնկալել երեք հանրապետությունների միջև հարաբերությունների կարգավորումն ու կայունացումը: Ներկայումս Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանն առանձին հանրապետություններ են և դաշնային կապերի մեջ չեն գտնվում, ինչն էլ ավելի է բարդացնում տարածքային հարցերի

կարգավորման ուղիները, և կարծում ենք, այս փուլում անցյալի փորձը կարող է օգտակար լինել, եթե հաշվի առնենք, որ նրանց միջև առկա հակամարտություններն որոշակի ընդհանրություններ ունեն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ: Հետևաբար՝ այս խնդիրների լուծումը, թերևս, անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև կայունության և բարիդրացիության հաստատման լավագույն երաշխիքն է:

Այս աշխատության մեջ նպատակադրվել ենք արխիվային նյութերի, մամուլի համապատասխան նյութերի, ժամանակի պետական ու հասարակական քաղաքական գործիչների հուշագրությունների, ինչպես նաև հրապարակում եղած առանձին ուսումնասիրությունների հենքի վրա անկողմնակալ կերպով ներկայացնել Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում Խորհրդային Հայաստանի սահմանային-տարածքային խնդիրները Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Վրաստանի հետ, ձեռքբերումները, ինչպես նաև պարզել տարածքային կորուստների պատճառները, լուսաբանել թույլ տրված սխալներն ու թերությունները: Անկասկած, անցյալում թույլ տրված սխալներն ու թերացումներն անհետևանք չեն մնում. անցյալից դասեր ենք քաղում՝ ներկայում դրանցից զերծ մնալու համար: Հանգամանալի և բազմակողմանի ուսումնասիրվել և գիտականորեն ընդհանրացվել են Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում Խորհրդային Հայաստանի տեղն ու դերը, 1922-1936 թթ. Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ ունեցած սահմանային խնդիրների առաջացման պատճառներն ու հետևանքները, ինչպես նաև դրանց կարգավորման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները: Հատկապես տարածքային խնդիրների հիմնահարցը հայ պատմագիտության մեջ համեմատաբար վերջերս է սկսել ուսումնասիրվել, և դեռևս իր ամբողջության մեջ չի դիտարկվել, ուստի ատենախոսության մեջ շեշտն առավելապես դրվել է հենց այս հարցերի լուսաբանման վրա:

Ատենախոսությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1922-1936 թթ., սակայն առանձին դեպքերում կատարվել են որոշակի շեղումներ՝ իրադարձություններն առավել ամբողջական ներկայացնելու նպատակով: Աշխատանքում ներառվել են դաշնության կազմավորման նախապատրաստական

աշխատանքները, կազմավորումը, ինչպես նաև Հայաստանի ունեցած սահմանային խնդիրները մինչև Անդրկովկասյան դաշնության կազմավորումը:

Աշխատության գիտական նորույթն այն է, որ չնայած Անդրկովկասյան տարածաշրջանի քաղաքական, տնտեսական, էթնիկ խնդիրների նկատմամբ հետաքրքրությանը, Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանների ձևավորման հարցը, սահմանային-տարածքային տարածայնությունները միայն վերջերս են սկսվել ուսումնասիրվել, և դեռևս ամբողջովին ու մանրամասն չեն լուսաբանվել՝ ուստի ուսումնասիրության հետազոտության օբյեկտը դարձել են հենց այս հարցերը: Ատենախոսությունում փորձել ենք հնարավորության սահմաններում լրացնել գոյություն ունեցող բացը, քանի որ այս խնդիրների հիմնական մասը արմատապես ձգվում են դեպի անցյալ՝ հետևաբար դրանց ծագման պատճառները և ձևավորման առանձնահատկությունները ներկայացնելը կարող է հնարավորություն ընձեռել կարգավորելու ներկայումս առկա հակասությունները, հաշվի առնելով Ղարաբաղի հիմնախնդրի բարդ իրավիճակը, ինչպես նաև հայ-վրացական ներկայիս հարաբերությունները: Սույն ատենախոսությունը հիմնահարցի վերաբերյալ ամբողջական, հայ պատմագիտության տեսանկյունից ամփոփ ուսումնասիրություն ստեղծելու փորձն է, ուստի չափազանց կարևոր և արդիական նշանակություն ունի թե՛ պատմագիտական և թե՛ քաղաքական առումներով: Ատենախոսության գիտական նորույթի առումով ցանկանում ենք կարևորել այն հանգամանքը, որ փորձ ենք արել մեր օրյա իրավիճակին համահունչ վերլուծել Հայաստանի սահմանային և տարածքային խնդիրները, ճշգրտել դրանց արդյունքում ձևավորված Հայաստանի սահմաններն ու դրանցում ընդգրկված տարածքները: Աշխատանքում օգտագործված նյութերի և աղբյուրների մեծ մասը ի մի են բերվել և գիտական շրջանառության մեջ են դրվել առաջին անգամ, որոնք հնարավորություն են ընձեռել ներկայացնել 1922-1936 թթ. Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի և նրա տարբեր հանձնաժողովների կողմից սահմանային-տարածքային հարցերին վերաբերող որոշումները, Խորհրդային Հայաստանի տարածքային կորուստները՝ հօգուտ Ադրբեջանի և Վրաստանի կարգավորելու ընթացքը: Աշխատանքի գիտական

նորույթի առումով ցանկանում ենք կարևորել նաև վերոնշյալ հանգամանքը, քանի որ հենց Անդրդաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նիստերի հենքի վրա ենք փորձ կատարել ճշգրտել Հայաստանի տարածքների ձևավորման ընթացքը: Աշխատանքի գիտական նորույթն է ապահովում նաև այն հանգամանքը, որ ներկայացված են վիճելի շրջաններում գտնվող գյուղերի ներկայիս ճշգրիտ տեղագրությունը, ինչպես նաև վերափոխված՝ այժմյան անունները, որը հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում ունենալու նորանկախ երեք հանրապետություններում դրանց գտնվելու վայրի մասին:

Ատենախոսությունը գլխավորապես հիմնված է արխիվային վավերագրերի վրա: Աղբյուրագիտական հենքն առաջին հերթին Հայաստանի Ազգային արխիվում (այսուհետ՝ ՀԱԱ) առկա փաստաթղթերն են: ՀԱԱ հետևյալ ֆոնդերից զգալի թվով արժեքավոր փաստաթղթեր են հայտնաբերվել. թիվ 112՝ ՀԽՍՀ կենտրոնական գործադիր կոմիտե, 113՝ ՀՀ կառավարություն, 114՝ ՀՍԽՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատ: Աշխատանքում լուսաբանված են նաև թեմային վերաբերող Վրաստանի Ազգային արխիվում (այսուհետ՝ ՎԱԱ) պահվող նյութերը, որտեղից կարևոր են ֆ. 607-ում (Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտե) պահվող վավերագրերը:

Անդրկովկասյան Դաշնության վերաբերյալ խորհրդային ժամանակաշրջանում զգալի ուսումնասիրություններ են կատարվել, որտեղ շրջանառության մեջ են դրվել ժամանակաշրջանի վերաբերյալ կարևոր փաստաթղթեր ու նյութեր, որոնց լուսաբանմամբ առավել ամբողջացվել է Անդրկովկասյան դաշնության պատմությունը: Սակայն, հարկ է նշել, որ, լինելով խորհրդային ժամանակաշրջանում կատարված ուսումնասիրություններ, հիմնական հարցերը ներկայացվել են, բնականաբար, խորհրդային կուսակցական քարոզչության տեսանկյունից, պատմական դեպքերը և իրադարձությունները ներկայացվել են հիմնականում միակողմանի՝ շրջանցելով սուր հարցերը:

Անդրդաշնության վերաբերյալ առաջին հրապարակումներն եղել են հենց Դաշնության ձևավորման և գործունեության տարիներին՝ 1920-1930-ական թվականներին: Առաջնային կարևորություն ունեն, բնականաբար, Անդրկովկասյան

Դաշնության կազմավորման տարիներին ղեկավար գործիչների՝ Ալ. Մյասնիկյանի, Գ. Օրջոնիկիձեի, Մ. Օրախելաշվիլու, Ա. Մոավյանի, Ա. Բեկզադյանի և տվյալ ժամանակաշրջանի պետական-կուսակցական բազմաթիվ այլ գործիչների աշխատությունները, ճառերի, զեկուցումների ու հոդվածների ժողովածուները¹: Այս աշխատությունները արժեքավոր են նրանով, նրանց հեղինակները ականատես և անմիջական մասնակցություն են ունեցել քննարկվող իրադարձություններին: Աշխատություններում հիմնականում կարևորվում է Անդրդաշնության ստեղծման նշանակությունը, երեք հանրապետությունների դաշնության մեջ մտնելու առավելությունները, ինչպես նաև Վ. Ի. Լենինի ունեցած ղեկավար դերը դաշնության ստեղծման աշխատանքներն իրականացնելիս:

Առանձնակի կարևորություն ունի վաստակաշատ պատմաբան Ս. Խարմանդարյանի հիմնարար աշխատությունը, սրտեղ շրջանառության մեջ դնելով արխիվային մեծաքանակ փաստաթղթեր, ինչպես նաև ժամանակի հայ մամուլը, բազմակողմանի ուսումնասիրված են 1921-1923 թվականներին երկրամասի քաղաքական և տնտեսական դրությունը, Անդրկովկասյան դաշնության և ԽՍՀՄ ձևավորման գործընթացները, խորհրդային հանրապետությունների փոխհարաբերությունները և այլ կարևոր հարցեր²:

Անդրկովկասյան դաշնության և Խորհրդային Հայաստանի պատմության վերաբերյալ ստվար ուսումնասիրություններ են կատարվել նաև 20-րդ դարի 2-րդ կեսին, որոնց շարքում արժանահիշատակ են խորհրդային շրջանի հայտնի պատմաբաններ Վարդան Պարսամյանի և Ծատուր Աղայանի աշխատությունները: Այս աշխատություններում նույնպես արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Անդրդաշնության ստեղծման վերաբերյալ, հատուկ ընդգծելով և

¹Տե՛ս Մյասնիկյան Ալ., Ընտիր երկեր, Երևան 1957, Մոավյան Ա., Հոդվածներ և ճառեր, 1913-1929, Երևան, 1961, Օրջոնիկիձե Գ., Ընտիր հոդվածներ և ճառեր 1918-1937, Երևան, 1950, Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, 1967, Բեկզադյան Ա., Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Երևան, 1981, Լուկաշին Ս., Հոդվածներ, զեկուցումներ, ճառեր, Երևան, 1986, Мясников А., О Закавказской федерации, Тифлис, 1925., Орахелашвили М., 10 лет Закавказской федерации, Тифлис, 1932, (նաև հայերեն, Երևան, 1932), Мясников А., избранные произведения, Москва, 1985, Габисония Г. Н., К истории образования Закавказской федерации, Тифлис, 1931., Махарадзе Ф., Советы и борьба за советскую власть в Грузии 1917-1921, Тифлис, 1928.

²Տե՛ս Խարմандарյան Ս. Վ. Ленин и становление Закавказской федерации, Ереван 1969, Խармандарян С., Сплочение народов в строительстве социализма, Москва, 1982.

արժեվորելով այդ գործում Խորհրդային Ռուսաստանի և հատկապես Վ. Ի. Լենինի ունեցած դերը³:

Հիշատակության են արժանի նաև ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի հիմնարար աշխատությունները, որոնցում հեղինակը ներկայացրել է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղին, և որպես այդ պայքարի հաղթական ավարտ՝ Խորհրդային իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, մանրամասն ուսումնասիրելով ինչպես Անդրդաշնության ստեղծումը, այնպես էլ Խորհրդային Միության կազմի մեջ ընդգրվելու հարցերը⁴:

Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծման, դրա արդյունքում Խորհրդային Հայաստանում տնտեսության զարգացման, ինչպես նաև դաշնության լուծարման վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակվում նաև «Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակի 7-րդ հատորում⁵, «Հայոց պատմության» 4-րդ հատորում⁶, ինչպես նաև «Սովետական Հայաստանի պատմության ուրվագծերում»⁷:

Խորհրդային շրջանի մի շարք աշխատություններում առանձնակի քննարկվել են Անդրկովկասյան դաշնության ունեցած դրական դերակատարությունը երեք հանրապետությունների՝ մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության կայուն ցածրացման, վերականգնման և զարգացման⁸,

³Տե՛ս Պարսամյան Վ., Վ. Ի. Լենինը և Անդրկովկասյան ֆեդերացիան, Երևան, 1962, Агаян Ц., В. И. Ленин и создание Закавказской советской республики, Ереван, 1976, Агаян Ц., Вековая дружба народов Закавказья, Ереван, 1972.

⁴Տե՛ս Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, Երևան, 1982, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, Рабочее движение и национальный вопрос в закавказье, Ереван, 1969.

⁵Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր VII, Երևան, 1967:

⁶Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 4, Գիրք առաջին (նորագույն ժամանակաշրջան), Երևան, 2012:

⁷Տե՛ս Էլչիբեկյան Հ., Հակոբյան Ա., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, առաջին պրակ (1917-1925), Երևան, 1954, Մելիքսեթյան Վ., Կարապետյան Հ., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, երկրորդ պրակ (1926-1934), Երևան, 1958, Աղայան Ծ., Խալեյան Ե., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, երրորդ պրակ (1935-1945), Երևան, 1960:

⁸Տե՛ս Հակոբյան Մ., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, 1955, Ներկարարյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական պարտիան ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, 1956, Օհանջանյան Բ., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925), (պատմագրական ակնարկ), Երևան, 1982:

ինչպես նաև արդյունաբերության զարգացման, գյուղերի կոլեկտիվացման⁹ խնդրում:

Խորհրդային շրջանում ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հրատարակված աշխատություններից, կարելի է առանձնացնել Բ. Բորյանի Մ. Արզումանյանի, Ս. Կարապետյանի և Ա. Եսայանի աշխատությունները, որոնցում պատմական իրադարձություններն ներկայացված են անաչառորեն, ինչը տվյալ ժամանակաշրջանի համար շատ հազվադեպ երևույթ էր¹⁰:

Անդրկովկասյան դաշնության ձևավորման ուղղությամբ հայ ղեկավար գործիչների ունեցած դերն ուսումնասիրված է Հ. Կարապետյանի «Մեծ պայքարի մարդիկ» երկհատորյակում, Ս. Ամիրյանի «Ալեքսանդր Մյասնիկյան», Ա. Մնացականյանի «Ալեքսանդր Մյասնիկյան», աշխատություններում¹¹:

Հիշատակության են արժանի նաև պատմական գիտությունների դոկտոր Վլադիմիր Ղազախեցյանի աշխատությունները, որոնցից առաջինում¹², հեղինակը, օգտագործելով բազում փաստական տվյալներ, ներկայացրել է Անդրդաշնության պետական ղեկավար մարմինների ներգործությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքի տարբեր ոլորտներում, իսկ երկրորդում¹³ նորահայտ արխիվային վավերագրերի հիման վրա նորովի լուսաբանվում են Խորհրդային Հայաստանի առաջին քսանամյակի պատմության հիմնահարցերը՝ ժամանակակից պատմագրության տեսանկյունից: Աշխատանքում տեղ են գտել մեր խնդրո հարցին

⁹Տե՛ս Օհանջանյան Բ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման տարիներին, Երևան, 1955, Ազիզբեկյան Հ., Սովետական Հայաստանի էլեկտրաֆիկացիայի պատմությունից, Երևան, 1966, Ենգոյան Փ., Հայաստանը ինդուստրացման ուղիով, Երևան, 1967, Ներկարարյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պայքարը երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար (1926-1929), Երևան, 1971:

¹⁰Տե՛ս Борьян Б., Армения международная дипломатия и СССР, ч. II, Москва-Ленинград, 1929. Արզումանյան Մ., Արևավորքից վերածնունդ, Երևան, 1973, Կարապետյան Ս., 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, 1965, Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը (1920-1922), Երևան, 1967, նույնի՝ «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1985:

¹¹Տե՛ս Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, Գիրք առաջին, Երևան 1963, Գիրք երկրորդ, Երևան, 1967, Ամիրյան Ս., Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, 1986, Մնացականյան Ա., Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, 1955:

¹²Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը (1929-1937), Երևան, 1978:

¹³ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006:

առնչվող մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ՝ Խորհրդային իշխանությունների հաստատումը Հայաստանում, Խորհրդային Հայաստանի տարածքային հիմնախնդիրները 1921 թ. դրությամբ, ինչպես նաև Խորհրդային հանրապետությունների փոխհարաբերությունները և այլ կարևոր հարցեր:

1920-ական թվականների Հայաստանի տարածքային հիմնախնդիրն է անդրադարձել նաև Ա. Հակոբյանը իր «Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում» աշխատության մեջ, որտեղ բացի Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերից ներկայացված է նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի պատմությունը, որի արդյունքում հեղինակը կատարել է պայմանագրերի պատմաքննական ու համադրական վերլուծություն՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով տարածքային-սահմանային խնդիրներին¹⁴:

Անդրկովկասյան դաշնության հիմնահարցերը լուսաբանված են նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմաբանների աշխատատություններում, որոնք թեպետ զերծ չեն որոշ թերություններից, իսկ առանձին դեպքերում հանդես են գալիս նաև պատմական փաստերի խեղաթյուրմամբ՝ դեպքերը և իրադարձությունները լուսաբանելով հիմնականում միակողմանի և ոչ ամբողջական, նախապատվությունը տալով ոչ թե պատմական դեպքերը և իրադարձությունը ճշմարիտ ներկայացնելուն, այլ՝ սեփական հանրապետության տեսանկյունը պաշտպանելուն, սակայն, այնուամենայնիվ արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ¹⁵: Պատմական փաստերը խեղաթյուրելու առումով հավասարը չունի ադրբեջանական պատմագիտությունը, որոնց բազմաթիվ գործերում տիրապետող է այն կարծիքը, որ հայերը ագրեսոր են և մշտապես հալածել և սպանել ադրբեջանցի ժողովրդին՝ զավթելով նրանց տարածքները, ապավինելով Ռուսաստանի, ինչպես նաև

¹⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010:

¹⁵ Տե՛ս Габисония Г., К истории образования Закавказской федерации, Тифлис, 1931, Агаджанов М., Г. К. Орджоникидзе в борьбе за осуществление национальной политики Коммунистической партии в Закавказье (1921-1926 гг.), Тбилиси, 1960, Траскунов М., Подвиг во имя интернационализма, Тбилиси, 1979. Нифталиев И., Азербайджанская СССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010.

Եվրոպայի օժանդակությանը¹⁶: Ուսումնասիրելով նշված աշխատանքները՝ փորձել ենք հնարավորինս շրջանցել անհիմն հերյուրանքը և ճշմարիտ տեղեկություններ քաղել մեր ատենախոսության խնդրո առարկա հարցերը առավել ամբողջական ներկայացնելու համար:

Անդրդաշնության ստեղծման ուղղությամբ մեծ և նշանակալի դեր է խաղացել Խորհրդային Ռուսաստանը, և այս տեսանկյունից շատ արժեքավոր են նրա ղեկավար գործիչների հուշագրությունները, ելույթների և զեկույցների ժողովածուները, որոնց օգնությամբ հնարավոր է դառնում պատկերացում կազմել երկրամասի միավորման ուղղությամբ Խորհրդային Ռուսաստանի ունեցած դերակատարության մասին¹⁷:

Ժամանակաշրջանի վերաբերյալ առկա են նաև բազում հրապարակված սկզբնաղբյուրներ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, որոնցում տեղ են գտել միջազգային այն պայմանագրերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, ինչպես նաև երկրամասային և հանրապետությունների կուսակցությունների ու խորհրդային մարմինների համագումարների, կոնֆերանսների, պլենումների որոշումները և բանաձևերը¹⁸:

Չնայած ժամանակաշրջանի վերաբերյալ առկա հարուստ աղբյուրներին ու գրականությանը՝ հարկ ենք համարում փաստել, որ մեզ առավելապես հետաքրքրող խնդիրների՝ Անդրկովկասյան Դաշնության տարիներին հանրապետությունների միջև առկա սահմանային-տարածքային հարցերի

¹⁶Տե՛ս Наджафов Б., Лицо врага, История армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX века, ч. II, Баку, 1994, Вердиева Х., Гусейн-Заде Рауф, “Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку, 2003, Махмудов Я., Азербайджан: Краткая история государственности, Баку, 2005, Гусейнзаде Р., Кавказ и армяне, Баку, 2014.

¹⁷ Տե՛ս Լենին Վ., Երկեր լիակատար ժողովածու (այսուհետ ԵԼԺ), հ. 43, Երևան, 1982, հ. 44, Երևան, 1982, հ. 45, Երևան, 1983, Ստալին Ի., Երկեր, հ. 5, Երևան, 1948:

¹⁸Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.) պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1972, Ազատյան Հ., Ճակատագրական պայմանագրեր, Երևան, 1998, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի խմբ., Երևան, 2000, Образование Союза Советских Социалистических Республик, Москва, 1972, Образование СССР (1917-1924), сборник документов, Москва-Ленинград, 1942, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, сост., Ю. Барсегов, т. 2, ч. 1, Москва, 2003.

լուսաբանման վերաբերյալ գրականությունը սահմանափակ է: Այս հանգամանքը միանգամայն հասկանալի է, քանի որ Խորհրդային միության տարիներին նախապատվությունը տրվում էր ավելի շատ հանրապետությունների միջև բարի դրացիական հարաբերությունների, ժողովուրդների միջև բարեկամության խաթարմանը ուղղված թեմաներին, ուստի սահմանային վեճերին վերաբերող հարցերի լուսաբանումը բնավ ողջունելի չէր:

Հայաստանի անկախության շրջանում հիմնահարցի նկատմամբ հետաքրքրությունը զգալի աճեց և այն կրկին գտնվեց պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում և հրատարակվեցին տարածքային հարցերին առնչվող մի շարք աշխատություններ¹⁹: Հայ-վրացական 1918-1921 թթ. հարաբերությունները ուսումնասիրելու տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակվում պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վանիկ Վիրաբյանի աշխատություններում, որտեղ հեղինակը հանգամանալից լուսաբանել է ինչպես 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, այնպես էլ Լոռու Չեզոք գոտու առաջացման պատճառները և հետևանքները²⁰:

Սակայն, այս ամենով հանդերձ, դեռևս լիովին ուսումնասիրված չէ բուն Անդրկովկասյան դաշնության կազմում սահմանների հիմնահարցը: Ատենախոսությունում լուսաբանվող հարցերը վերջերս են դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա. ատենախոսությունն արդեն շարադրման փուլում էր, երբ լույս տեսավ խնդրո առարկա հիմնարացի վերաբերյալ Կարեն Խաչատրյանի, Համո Սուքիասյանի և Գեղամ Բադալյանի «Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին»

¹⁹Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, 1995, Հարությունյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, 1996, Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.), Երևան, 2000, Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 2007, Ջոհրաբյան Է., Նախիջևանի հիմնահարցը. 1920 թ. մայիս-1921 թ. հոկտեմբեր, Երևան, 2010:

²⁰Տե՛ս Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Երևան, 2003, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ., Երևան, 2015, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2016:

ուսումնասիրությունը²¹: Այստեղ բազմաթիվ արխիվային վավերագրերի հենքի վրա ներկայացված են Խորհրդային Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին: Ուսումնասիրությունում առկա փաստերն ու աղբյուրները շատ կարևոր հիմք են հանդիսացել մեր ատենախոսության համար:

Ատենախոսությունը կատարվել է բազմաբնույթ փաստաթղթերի, նյութերի և գրականության հետազոտությունների հիման վրա, պատմաքննական և պատմահամեմատական մեթոդների կիրառմամբ: Սկզբնաղբյուրների և գրականության վերլուծությունը կատարվել է անկողմանկալ, գիտական բարեխղճությամբ՝ զերծ մնալով որևէ կողմնապահությունից: Եզրահանգումներն արվել են միայն փաստական նյութի հիման վրա:

Ատենախոսությունն ունի նաև ճանաչողական և գիտագործնական նշանակություն, քանի որ բազում տեղեկություններ է պարունակում Անդրկովկասյան հանրապետությունների փոխհարաբերությունների, կոնֆլիկտների և դրանց լուծման ուղիների վերաբերյալ, որոնք շատ ուսանելի են մեր օրերում և կարող են օգտագործվել հարևան հանրապետությունների հետ փոխհարաբերություններ կառուցելիս:

²¹Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2015:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ.

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՆԱԽԱՀԻՄՔԵՐԸ

Ռուսաստանում ցարական ինքնակալության տապալումից հետո՝ 1917 թ. մարտի 9-ին, ստեղծվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե (Օզակոմ): Այն փոխարինեց Կովկասի փոխարքայությանը և կազմված էր չորրորդ Պետական դումայի կովկասի ներկայացուցիչներից: Օզակոմին փոխարինելու եկավ 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծված Անդրկովկասյան կոմիսարիատը վրաց մենշևիկ Ե. Գեգեչկորիի գլխավորությամբ²²: Կոմիսարիատի կազմի մեջ մտնում էին երեք վրացիներ, երեք մահմեդականներ և երեք հայեր (ֆինանսների կոմիսար՝ Խ.Կարճիկյան, պարենավորման կոմիսար՝ Ա. Տեր-Ղազարյան և խնամատարության կոմիսար՝ Հ. Օհանջանյան) և 2 ռուսներ: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ժամանակավորապես ստանձնեց երկրամասի կառավարումը: Գործադիր մարմնից զատ որոշվեց ստեղծել նաև օրենսդիր մարմին: 1918 թ. փետրվարի 10-ին բազմակուսակցական սկզբունքով ձևավորվեց Անդրկովկասի Սեյմը (խորհրդարան), որը կազմված էր Սահմանադիր ժողովի Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորներից և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից՝ մենշևիկներ (36 հոգի), դաշնակցականներ (27 հոգի), մուսավաթականներ (30 հոգի), էսէռներ (19 հոգի):

Սեյմը լուծարեց կոմիսարիատը, քանի որ վերջինիս գործունեությունը չափազանց լարված մթնոլորտում էր ընթանում: Սա միանգամայն հասկանալի է և տրամաբանական, քանի որ վերը նշված կուսակցություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր անձնական ձգտումներն ու ցանկությունները: Ուստի՝ 1918 թ. մարտին Անդրկովկասն անջատ հռչակվեց Ռուսաստանից: Կարճ ժամանակ անց՝ ապրիլի 9-ին (22), հռչակեց Անդրկովկասյան Դեմոկրատիկ Դաշնային հանրապետություն և

²²Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները..., էջ 26:

դարձավ այդ պետության բարձրագույն մարմինը, որից հետո որոշվեց Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից²³: Կառավարության կազմի մեջ մտան Ա. Չխենկելին (նախագահ), Ն. Լամիշվիլին (ՆԳՆ), Գ. Գեորգաձեն (ռազմական), Ն. Խոմերիկին (հողագործության), Խան-Խոյսկին (արդարադատության), Մ. Հաջինսկին (առևտուր-արդյունաբերության), Ալ. Խատիսյանը (ֆինանսներ), Հ. Քաջազնունին (խնամատարության): Խորհրդային Ռուսաստանը, բնականաբար չճանաչեց այս հանրապետությունը, իսկ Թուրքիան՝ ընդհակառակը. ապրիլի 28-ին ճանաչեց այն: Այս քայլը միանգամայն հասկանալի է և տրամաբանական, քանի որ Թուրքիայի շահերից էր բխում անջատել երկրամասը Ռուսաստանից:

Այս հանրապետությունը, սակայն, տարածաշրջանում երեք երկրների միջև առկա տարածայնությունների պատճառով շատ կարճ կյանք ունեցավ և մայիսի 26-ին փլուզվեց: Այդ պատճառով 1918 թ. մայիսի 26-ից-28-ը հաջորդաբար հռչակվեցին Վրաստանի (մայիսի 26-ին), Ադրբեջանի (մայիսի 27-ն) և Հայաստանի (մայիսի 28-ին) անկախ հանրապետությունները²⁴:

Անդրկովկասյան նորանկախ երեք հանրապետությունների ազգամիջյան հարաբերություններն ավելի սուր բնույթ ստացան և նույնիսկ վերաճեցին միմյանց միջև պատերազմների: Հարցի հիմնական էությունն ու բարդությունն այն էր, որ գոյություն ունեին հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական և վրաց-ադրբեջանական սահմանային խնդիրներ: Այս պայմաններում, բնականաբար երեք հանրապետությունների միջև առկա խնդիրները հնարավոր էր լուծել որևէ վերադաս մարմնի՝ երրորդ ուժի միջնորդությամբ:

Այսպիսով, դեռևս 1918 թ. Անդրկովկասում միավորման փորձ արվել էր, սակայն հանրապետությունների միջև առկա տարածայնությունների պատճառով այն երկար կյանք չունեցավ:

1920 թ. սկզբից Անդրկովկասում տեղի ունեցան էական փոփոխություններ, որոնք կապված էին տարածաշրջանում Խորհրդային Ռուսաստանի դերի

²³Տե՛ս Борьян Б., Армения международная дипломатия и СССР, ч. II, Москва, 1929, с. 35.

²⁴ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը և նրա տարածքային կորուստները (1920-1930-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 15, Երևան, 2014, էջ 184:

ակտիվացման հետ: Ռուսաստանն իր կարևորագույն խնդիրն էր համարում խորհրդային իշխանության ամրապնդումը՝ շահագրգռված լինելով Անդրկովկասն իր ազդեցության ոլորտում պահելու խնդրով: Այս ամենին հասնելու համար առաջնահերթ անհրաժեշտ էր, որ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի միջև լինելու սերտ համագործակցություն և հաստատվելու դաշնային փոխհարաբերություն: Ինչպես արդեն նշել էինք, սա շատ բարդ խնդիր էր, քանի որ երեք հանրապետությունների պատմական անցյալը, տնտեսական շահերը, նրանց աշխարհագրական պայմանները, դաշնակացականների, մուսավաթականների և վրաց մենշևիկների վարած քաղաքականությունը այնպիսի մթնոլորտ էին ստեղծել, որ ազգային ատելությունը նրանց միջև վերջնակապանես վերացնել գրեթե հնարավոր չէր: Բացի այդ երեք հանրապետություններից յուրաքանչյուրն ուներ իրեն հուզող հարցերը և բնականաբար առաջնահերթ ձգտում էին հասնել այդ հարցերի լուծմանը:

Խորհրդային իշխանության ամրապնդման ուղղությամբ առաջին քայլը Անդրբեջանի խորհրդայնացումն էր՝ 1920 թ. ապրիլի 28-ին²⁵: Այնուհետև խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Հայաստանում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին²⁶, իսկ մի քանի ամիս անց՝ 1921 թ. փետրվարի 25-ին՝ Վրաստանում²⁷: Ինչպես Գ. Գալոյանն է նկատում. «Հայաստանի միակ փրկությունն այդ պայմաններում կարող էր լինել Ռուսաստանի հետ ամուր դաշինքը, անկախ նրանից, թե ինչ քաղաքական ռեժիմ էր տիրում այնտեղ»²⁸:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո երեք հանրապետությունների միջև տարաձայնությունները, ճիշտ է, չնվազեցին, սակայն, ի տարբերություն նախորդող դեպքերի, լուծվում էին համեմատաբար խաղաղ եղանակով: Դրան, բնականաբար, նպաստում էին խորհրդային կարգերը և կառավարման միասնական համակարգը, ինչպես նաև ի հայտ եկան որոշակի

²⁵Տե՛ս Маммадов И., Мусаев Т., Армяно-азербайджанский конфликт: История, право, посредничество, 2-ое издание, Баку, 2008, с. 30.

²⁶Տե՛ս Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Երևան, 1967, էջ 148:

²⁷ Տե՛ս Սահակյան Ա., Հայաստանը Անդրկովկասյան դաշնության կազմում: Խանդավառ միավորումից մինչև անաղմուկ բաժանում, Վանաձոր, 2013, էջ 17:

²⁸Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները..., էջ 365:

ընդհանրություններ, որոնք կարևոր նախապայման էին հանդիսանում երեք հանրապետությունների մեկ դաշնային հանրապետության կազմում միավորվելու համար:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների միությունը պետք է նպաստեր ազգային հարցի լուծմանը, ժողովուրդների եղբայրական համագործակցության և փոխօգնության հաստատմանը: Դաշնությունը նախատեսում էր նաև ապահովել հանրապետությունների անվտանգությունն արտաքին թշնամիներից, ինչպես նաև պայմաններ էին ստեղծում այդ ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային բարգավաճման համար: Այս նախապայմանները չափազանց կարևոր էին անդրկովկասյան հանրապետությունների համար, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ ներքին և արտաքին շատ լուրջ խնդիրներ: Օրինակ՝ Խորհրդային Հայաստանի համար ներքին խնդիրների շարքում պետք է հիշատակել սովը, հազարավոր գաղթականները, իսկ այդ խնդիրները սեփական ուժերով հաղթահարել հնարավոր չէր: Ս. Խարմանդարյանի վկայությամբ այդ ժամանակահատվածում Հայաստանում կային 200 հազար գաղթականներ, 50 հազար որբեր, իսկ գյուղատնտեսական արտադրանքը նվազել էր 6 անգամ²⁹: Խոսելով Հայաստանի մասին՝ Օրջոնիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին նշում էր, թե երկիրը քիչ է մնացել վերածվի գաղթականների հանրապետության³⁰: Ճիշտ է, Օրջոնիկիձեի այս խոսքերը փոքր ինչ չափազանցված են, սակայն այնուամենայնիվ հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու տիրող ծանր իրավիճակի մասին: Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ այս բոլոր նախապայմանները քարոզչական բնույթ ունեին, որոնք միտված էին ժողովրդի մոտ առաջացնելու անվերապահ համակրանք դեպի Անդրդաշնությունը: Վերը նշված նախապայմաններին անհրաժեշտ է, բնականաբար, քննադատական մոտեցում ցուցաբերել, քանի որ, դրանք իրենց մեջ պարունակում էին կեղծ հիմնավորումներ և չէին արտացոլում դեպքերի և իրադարձությունների իրական վիճակը:

²⁹Տե՛ս Խարմандարյան Ս., Ленин и становление Закавказской федерации, с. 36.

³⁰Տե՛ս Օրջոնիկիձե Գ., նշվ. աշխ., էջ 34:

Ներքին խնդիրներից զատ առկա էին նաև արտաքին խնդիրներ, որոնց շարքում հատկապես առանձնանում է Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի վարած նվաճողական քաղաքականությունը, ինչն անկասկած լուրջ վտանգ էր ներկայացնում: Ինչպես Վ. Պարսամյանն է վկայում. «Թուրքիայի զավթիչները գայլի աչքերով էին նայում խորհրդային հանրապետությունների վրա և ցանկանում էին հոշոտել նրանց»³¹: Այս պարագայում հատկանշական է այն, որ Ռուսաստանը ոչ մի կերպ չէր փորձում սաստել Թուրքիային, ավելին՝ 1920 թ. ամառվանից խորհրդա-թուրքական հուլիս-օգոստոս ամիսներին ընթացած բանակցությունների արդյունքում Ռուսաստանը սկսեց բազմակողմանի (ոսկի, գենք-զինամթերք, քաղաքական-դիվանագիտական) օգնություն ցույց տալ Թուրքիային³²:

Այդպիսով՝ Ռուսաստանը նպատակ ուներ չկորցնել Թուրքիայի բարեկամությունը, իսկ Թուրքիան իր հերթին ցանկանում էր լուծել ծրագրված խնդիրները: Հասկանալի է, որ այդ խնդիրների իրագործումն առաջին հերթին սպառնում էր Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությանը: Ասվածի վկայությունն են 1921 թ. մարտին Մոսկվայում, և նույն թվականի հոկտեմբերին Կարսում կայացած կոնֆերանսները, որոնց պայմանները չափազանց աննպաստ էին Հայաստանի համար:

Նախքան Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին անդրադառնալը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ՝ Բ. Լեգրանի, և Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչներ՝ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի միջև ստորագրված համաձայնագրով Հայաստանը հայտարարվեց «անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»³³: համաձայնագրի 3-րդ հոդվածում Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը ընդունում էր, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հողերի մեջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երևանի նահանգը իր բոլոր գավառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու տիրապետությունը՝ Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը,

³¹Տե՛ս Պարսամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 52:

³²Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 339:

³³Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 7:

Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գավառը, Ղազախ գավառի մի մասը, ինչպես նաև Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը³⁴ մինչև Թուրքիայի հարձակումը Հայաստանի Հանրապետության վրա (պարզաբանումը մերն է - Ն. Մ.): Կարևոր ենք համարում նշել նաև, որ համաձայնագրի 7-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը միջոցներ պետք է ձեռնարկեր՝ Խորհրդային Հահաստանի անկախությունը պաշտպանելու նպատակով անհապաղ զինվորական ուժեր կենտրոնացնելու ուղղությամբ³⁵: Խորհրդային Ռուսաստանը, սակայն, հավատարիմ չմնաց և չկատարեց ստանձնած պարտավորությունները: Եթե Ռուսաստանը հետևողական լիներ համաձայնագրի կետերի կատարմանը, ապա Երևանի պայմանագրով Խորհրդային Հայաստանը հնարավորություն կստանար զգալի տարածքներ ձեռք բերել: Կ. Խաչատրյանի և Գ. Բադալյանի կատարած հաշվարկների համաձայն, օրինակ՝ Երևանի նահանգն (կազմված էր Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր-Բայազետի, Սուրմալուի, Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի) իր բոլոր գավառներով այդ ժամանակահատվածում կազմում էր 26400 քառ. կմ., իսկ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառն (ներառում էր ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանն ամբողջությամբ, Բերդաձորի (1920 թ. Ղարաղլշաղ ենթաշրջանը), ինչպես նաև Մեծ Քիրս լեռնագագաթի հարավ-արևմտյան ստորոտին ընկած «Ղուզեյի գյուղերը» (այժմ՝ ԼՂՀ Հադրութի շրջանում))՝ շուրջ 7673,4 քառ. կմ տարածք, Կարսի մարզից՝ 4417 քառ. կմ, Ղազախի գավառից՝ որն այդ ժամանակ կազմված էր հայկական և մահմեդական մասերից, շուրջ 3260 քառ. կմ, տարածք: Ինչ վերաբերում է պայմանագրով նախատեսված մյուս տարածքներին՝ մասնավորապես Թիֆլիսի նահանգի այն մասերին որտեղ մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը գտնվում էին Հայաստանի տիրապետության տակ, Խորհրդային Հայաստանին անցնելու էր շուրջ 1060 քառ. կմ տարածք: Ամփոփելով նշված հաշվարկները պարզ է դառնում, որ Խորհրդային

³⁴ Տե՛ս Խորշուդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 305:

³⁵ Տե՛ս Ճակատագրական պայմանագրեր, էջ 101:

Հայաստանին հատկացված տարածքը կազմում էր շուրջ 43000 քառ. կմ³⁶: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ա. Հակոբյանը. «Տարածքային-սահմանային խնդրի քիչ թե շատ հետևողական ու արդարացի լուծման դեպքում, կարծում ենք, որ ՀՍԽՀ տարածքը կարող էր հասնել առնվազն 40.000 քառ. կմ-ի»³⁷:

Ինչ վերաբերում է Մոսկվայի պայմանագրին, կարևոր ենք համարում նշել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները նպատակադրվել էին ձեռք բերել հայկական մի շարք տարածքներ՝ Կարս, Արդահան, Բայազետ, Սուրմալու, Նախիջևան, Շարուր-Դարալագյազ, որոնց ընդհանուր մակերեսը կազմում էր շուրջ 60000 քառ. կմ.³⁸: Սակայն հայկական կողմի ցանկությունները, ինչպես նաև հիմնավորված փաստարկները, ոչ մի քննության չենթարկվեցին և որևէ նշանակություն չունեցան բանակցությունների ընթացքում: Արդյունքում, ոտնահարելով հայ ժողովրդի շահերը, ռուս-թուրքական համաձայնագրով հայկական հողերը պարզապես նվիրաբերվեցին Թուրքիային³⁹: Այս առիթով Լենինն անգամ նշում էր. «Մենք հարկադրված ենք հայ աշխատավորության շահերը ժամանակավորապես զոհաբերել»⁴⁰:

Փաստորեն, 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն, Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի իրավունքներն այն տարածքների նկատմամբ, որոնք մտցված են 1920 թ. հունվարի 28-ին կազմված թուրքական «Ազգային ուխտի մեջ»⁴¹: Սակայն ըստ էության Թուրքիան Հայաստանից ստացավ ավելի մեծ տարածք քան նախատեսված էր «Ազգային ուխտով»: Այսպես, Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիային անցան Կարսի մարզը՝ 17250 քառ. կմ և Սուրմալուի գավառը՝ 3450 քառ. կմ⁴²: Ինչ վերաբերում է

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ., Բադալյան Գ., ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների ձևավորումը (1920 թ. դեկտեմբեր-1922 թ. սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 14, Երևան, 2013, էջ 173-197:

³⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ. էջ 93-94:

³⁸ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 20:

³⁹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 94:

⁴⁰ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 133:

⁴¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, 1973, էջ 500:

⁴² Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 325: Հմմտ., Զոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979

Նախիջևանին, ապա այն իբրև ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը, պայմանով որ Ադրբեջանը այդ խնամակալությունը չի փոխանցի որևէ երրորդ պետության⁴³: Նախիջևանի հանձնումը Ադրբեջանին, ոչ միայն միջազգային նորմերի կոպիտ ոտնահարում էր, այլ նաև անբարո արարք հայ ժողովրդի հանդեպ, ինչպես նաև՝ տարածքային զգալի կորուստ էր Խորհրդային Հայաստանի համար: Պայմանագրի համաձայն Հայաստանի կազմում էր մնալու Ալեքսանդրապոլի գավառը, որտեղից թուրքերը հեռացան 1920 թ. ապրիլի 22-ին⁴⁴: Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանը կորցրեց ավելի քան 25 հազար քառ. կմ տարածք, որից 20700 քառ. կմ անցավ Թուրքիային, իսկ մնացած 5500 քառ. կմ կազմող Նախիջևանի մարզը և Շարուրը Թուրքիայի պահանջով հանձնվեցին Ադրբեջանին⁴⁵:

Հաստատված նոր սահմաններով Խորհրդային Հայաստանը հայտնվում էր շատ անբերան պատ իրավիճակում, և Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմի դեպքում դառնում էր շատ խոցելի: Ա. Բեկզադյանն Գ. Չիչերինին և Ի. Ստալինին ուղղված զեկուցագրում, գնահատական տալով Մոսկվայի պայմանագրով հաստատված սահմաններին՝ նշում էր, որ Հայաստանի երկու կարևոր կենտրոնները՝ Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը դառնում են սահմանամերձ քաղաքներ, և Թուրքիայի հետ պատերազմի դեպքում այս երկու կարևորագույն քաղաքների պաշտպանությունը անհնարին է դառնում: Ուստի Ա. Բեկզադյանն եզրակացնում էր, որ այդպիսով Մոսկվայի պայմանագրով հաստատված Անդրկովկասի սահմանները Հայաստանի ինքնապաշտպանությունը գրեթե հավասարեցնում են զրոյի, փոխարենը Թուրքիայի համար ստեղծելով բարենպաստ իրավիճակ ներխուժման համար⁴⁶:

Մոսկվայի պայմանագրով Ռուսաստանը պարտավորվում էր նաև Անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի այդ հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում

⁴³Տե՛ս Գեոցիդ армян: Ответственность Турции и обязательства морового сообщества, документы и комментарий, т. 2, ч. 1, Москва, 2003, с. 459.

⁴⁴Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ., աշխ., էջ 21:

⁴⁵Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

⁴⁶Տե՛ս Գեոցիդ армян..., էջ 464-465:

անպատճառ ճանաչվեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են իրենց⁴⁷: Կարելի է ենթադրել, որ Ռուսաստանը կատարել է իր առջև դրված պարտավորությունները՝ ստիպել Անդրկովկասյան հանրապետություններին՝ մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանին ընդունել Մոսկվայի պայմանագրով իրենց վերաբերող կետերը: Մեր կարծիքով այդ մասին է վկայում 1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում գումարված Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը, որի ընթացքում որոշվեց բանակցությունների և հետագա պայմանագրի հիմքում հենակետ ընդունել Մոսկվայի պայմանագիրը⁴⁸: Այստեղ նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրային հարաբերությունների հաստատման հետ կապված հարցերն առանձնապես սուր են, խորհրդակցությունը որոշեց առաջիկա կոնֆերանսում պնդել, որ առաջին հերթին քննարկվեն Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրային հարաբերությունների հաստատման հարցերը⁴⁹: Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածով Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից կազմված հատուկ հանձնաժողովին տրված է իրավունք ուղղելու Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանը, ուստի նկատի առնելով որ այդ հարցն անպայման քննարկվելու է Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում, խորհրդակցությունը որոշեց իսկույն ևեթ միջոցներ ձեռնարկել Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների կողմից ուսումնասիրելու սահմանի ճիշտ որոշման հարցը⁵⁰: Արդյունքում հայ-ադրբեջանական հանձնաժողովի կայացրած որոշումով Խորհրդային Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանը սկսելու էր Ուրմիա գյուղից և Արազդայան (Երասխ⁵¹) կայարանից՝

⁴⁷Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 504:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 514:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 515:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵¹ Արազդայան, այժմ՝ Երասխ, Հայաստանի Հանրապետության Արարատի մարզում, տե՛ս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝«ՀՀՇՏԲ»), հ. 1, Ա-Դ, Երևան, 1986, էջ 382:

Հայաստանի կազմում թողնելով Արարատ-Քյոմուրլուդադ-Արազդայան եռանկյունին⁵²:

Խորհրդային Ռուսաստանը ըստ էության երկդիմի քաղաքականություն էր վարում՝ մի կողմից ձգտում էր իրենց ցույց տալ որպես հայ ժողովրդի բարեկամ, իսկ մյուս կողմից հայկական տարածքները նվիրաբերում էր Թուրքիային: Մոսկվայի պայմանագրից մոտ մեկ ամիս անց՝ 1921 թ. ապրիլի 15-ին, Ա. Բեկզադյանը Գ. Չիչերինին ուղարկած դիմումում, քննադատելով Մոսկվայի դավաճանական դիրքը Հայաստանի նկատմամբ, նշում էր. «...նախ և առաջ աչք է զառնում այն թեթևությունը, որով ռուսական պատվիրակությունը Խորհրդային Հայաստանի հաշվին մի շարք տարածքային զիջումներ կատարեց թուրքերին: Ոչնչից չի երևում, որ անգամ փոքր փորձ է կատարվել պահել այն հողերը և շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր Խորհրդային Հայաստանի համար»⁵³:

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրված թուրք-անդրկովկասյան պայմանագիրը գրեթե աննշան փոփոխություններով հաստատեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագիրը: Այստեղ Խորհրդային Հայաստանի միակ ձեռքբերումը եղավ այն, որ Կարսի պայմանագրով Հայաստանի տարածքում մնաց նախկին Երևանի գավառի հարավ-արևելքում գտնվող եռանկյունի մի հատված՝ շուրջ 150 քառ. կմ, և վերջին սահմանակետը դարձավ Գայլի դրունքը՝ Արազդայան կայարանը⁵⁴:

Այսպիսով, 1921 թ. կնքված Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը Հայաստանի համար ունեցան ծանր հետևանքներ: Այդ պայմանագրերի արդյունքում Հայաստանը կորցրեց զգալի տարածքներ, որոնք պարզապես նվիրաբերվեցին Թուրքիային և Ադրբեջանին: Խորհրդային Հայաստանի պահանջները հաշվի չառնվեցին, քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիայի հանդեպ որդեգրել էր զիջման քաղաքականություն և բնավ մտադիր չէր

⁵² Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Խորհրդային Հայաստանը և ԼՂԻՄ տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, էջ 23:

⁵³ Տե՛ս Геноцид армян..., с. 494.

⁵⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 307:

Հայաստանի սահմանային-տարածքային խնդիրները կարգավորելիս առաջնորդվել հայանպաստ որոշումներով:

Ցանկանալով առավել ընդգծել Դաշնության կարևորությունը Ծ. Աղայանը նշում է, որ Խորհրդային Ադրբեջանը հանդես եկավ իր «հայ եղբայրների» պաշտպանությամբ՝ պահանջելով Թուրքիայից պահանջելով լավ վերաբերմունք ցուցաբերել վերջիններիս նկատմամբ⁵⁵, այդպիսով փորձելով մեկ անգամ ևս ընդգծել ժողովուրդների միջև եղբայրական կապի հաստատման հանգամանքը: Սակայն կարծում ենք, որ սա կրում էր ձևական բնույթ, քանի որ դժվար թե օրհասական պահին Վրաստանը կամ Ադրբեջանն ապահովեին Հայաստանի անվտանգությունը՝ հաշվի առնելով, որ դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերին հայ-վրացական հարաբերությունները բավական լարված էին կապված Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրի հետ, իսկ մյուս կողմից կարևոր գործոն էին թուրք-ադրբեջանական բարեկամական հարաբերությունները: Ճիշտ է, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Թուրքիայից եկող վտանգը գրեթե չեզոքացվել էր, սակայն կարծում ենք, Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում ընդգրկվելով էլ ավելի կչեզոքացվեր այդ վտանգը, ինչպես նաև կհարթվեին հայ-վրացական հարաբերությունները:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանի առջև ծառացած ներքին և արտաքին լուրջ խնդիրները կարգավորելու ճանապարհին տվյալ ժամանակաշրջանում միակ ազդակը ներկայացվում էր Անդրկովկասյան Դաշնությունը և Հայաստանը հույս ուներ թե Անդրդաշնության ստեղծումով տարածքային հարցերը իրենց արդարացի լուծումը կստանան:

Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումը քաղաքական նշանակությունից զատ հիմնավորվում էր նաև տնտեսական նշանակությամբ՝ ինչպես երեք հանրապետությունների, այնպես էլ Խորհրդային Ռուսաստանի համար: Հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունները և տարաձայնությունները վերացնելու, ինչպես նաև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու համար նախ և առաջ հարկավոր էր կարգավորել

⁵⁵ Տե՛ս Ագայն Ա., Вековая дружба..., էջ 228:

տնտեսական համակարգում ստեղծված դժվարությունները: Խորհրդային հանրապետությունները, մասնավորապես Հայաստանը, ժառանգել էին քայքայված տնտեսություն, քանի որ երկիրը շարունակ գտնվում էր պատերազմների մեջ, որոնց արդյունքում երկրում տիրում էին սով, գաղթականներ, համաճարակ հիվանդություններ: Խոսելով Խորհրդային Հայաստանի այդ օրերի դրության մասին Ա. Բեկզադյանը եզրակացնում է, որ Հայաստանի բնականոն գոյությունն առանց կողմնակի օգնության հիրավի աներևակայելի է⁵⁶: Եվ իսկապես, թվում է թե, այդ իրավիճակում Խորհրդային Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ուներ մեկ տնտեսական միավոր ստեղծելը, որի շնորհիվ հնարավոր կլիներ հեշտությամբ հաղթահարել երկրում առկա ծանր կացությունը: Ճիշտ է, երեք հանրապետությունների տնտեսությունը մեղմ ասած բարվոք վիճակում չէր, սակայն համեմատության մեջ դիտարկելիս ծանրագույնը Խորհրդային Հայաստանի վիճակն էր: Հայաստանը, ի տարբերություն Վրաստանի և Ադրբեջանի չունեցրեց բնական և նյութական պաշարներ, ինչպես նաև աշխարհագրական նպաստավոր դիրք. իր տարածքով զիջում էր վերջիններիս: Վրաստանը տնտեսությունը վերականգնելու համար կարող էր շահագործման հանձնել օրինակ՝ Բաթումի նավահանգիստը, իսկ Ադրբեջանը՝ օգտագործել նավթի պաշարները: Խորհրդային Հայաստանը չունեց ո՛չ մեկը և ո՛չ էլ մյուսը: Ուստի հարցը տնտեսական տեսանկյունից դիտարկելիս կրկին հանգում ենք այն եզրակացությանն, որ այստեղ ևս միավորումը կարող էր բխել Հայաստանի շահերից: Չնայած Բաթումի նավահանգստի և Բաքվի նավթի առկայությանը, կարծում ենք՝ թե՛ Վրաստանը և թե՛ Ադրբեջանը սեփական ուժերով չէին կարող լուծել տնտեսության վերականգման դժվարին խնդիրը, առավել ևս զարգացնելն այն: Դա քաջ գիտակցում էին նաև անդրկովկասյան հանրապետությունների ղեկավար գործիչները, ուստի անհրաժեշտ էր միասնականացնել երկրամասի տնտեսությունները, որը հիրավի նշված ժամանակաշրջանում դարձել էր կենսական պահանջ: Նման պայմաններում Խորհրդային Հայաստանի համար զարգացման միակ գրավականը միությունն, էր ուստի միանգամայն հասկանալի է

⁵⁶ Տե՛ս Բեկզադյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 47:

Հայաստանի անվերապահ մոտեցումը դեպի Անդրկովկասյան Դաշնությունն: Ուստի պատահական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար գործիչներն իրենց ելույթներում արժևորում էին տնտեսության միավորումը: Ինչպես Ա. Մռավյանն է նկատում, հանրապետությունների նյութական բոլոր հարստությունների հավաքումը և կուտակումը մեկ ընդհանուր «կասսայում», հզորագույն բարեփոխություն կմտցնի նեղ սահմաններում կծկված առանձին հանրապետությունների բյուջեի մեջ⁵⁷:

Ալ. Մյասնիկյանի կարծիքով ընդհանուր կովկասյան մասշտաբով պետք էր ստեղծել մի շաղկապող մարմին կամ դաշնային խորհուրդ՝ իր քաղաքական-տնտեսական գործառույթներով, ինչպես նաև պետք էր կազմել ընդհանուր կովկասյան խորհուրդ՝ երկրամասի տնտեսությունը ղեկավարելու և կանոնավորելու համար, դրանով իսկ ինչպես ինքն է գրում. «...հանրապետությունների անկախությունն ու ինքնուրույնությունը չոչնչացնելու նպատակով»⁵⁸: Տնտեսության միավորման վերաբերյալ Ալ. Մյասնիկյանն նշում էր նաև, որ Կովկասը տնտեսապես հանդիսանում է մի ամբողջություն: Նավթը, սպիտակ ածուխը, մարգանեցը, աղը, բամբակը և ծխախոտը հավասարապես վերաբերում են թե՛ Հայաստանին, թե՛ Վրաստանին և թե՛ Ադրբեջանին⁵⁹:

Եթե Հայաստանում անվերապահորեն կողմ էին Անդրկովկասի մասշտաբով տնտեսությունները միասնականացնելուն, ապա հարևան Վրաստանում և Ադրբեջանում տեսակետները փոքր-ինչ այլ էին: Մասնավորապես Վրաստանում՝ միավորման վերաբերյալ կային շատ հակասական մոտեցումներ: Վրաստանի կոմկուսի ղեկավար գործիչների մի մասը՝ Բուդու Մդիվանի, Միքայել Օկուջավա և ուրիշներ, դեմ էին Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծմանը, այն համարելով վաղաժամ և սխալ, բավարար համարելով միայն տնտեսության համախմբումը⁶⁰, սակայն կարծում ենք, որ երկաթգծի և Բաթումի նավահանգստի շահագործումով Վրաստանը հնարավորություն կունենար նաև ինքնուրույն կարգավորելու իր

⁵⁷Տե՛ս Մռավյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 161:

⁵⁸Տե՛ս Մյասնիկյան նշվ. աշխ., էջ 367-368:

⁵⁹Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 268:

⁶⁰Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 238:

տնտեսությունը: Իսկ ադրբեջանական պատմագիտությունում հաճախ հանդիպում է այն տեսակետը, որ նշված ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի տնտեսությունը իր բնական պաշարների հաշվին բարվոք վիճակում էր գտնվում, ավելին՝ անգամ զարգացվածության աստիճանով առաջ էր հարևան երկրներից, ուստի Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և այնուհետև դաշնության կազմի մեջ մտնելը առաջնահերթ ձեռնտու էր Հայաստանին և Վրաստանին, որոնք կարող էին օգտվել այդ նյութական բարիքներից օգտվելու և Ադրբեջանի հաշվին զարգացնել իրենց տնտեսությունները⁶¹:

Առանձնակի կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը նույնպես շահագրգռված էր Անդրկովկասի տնտեսության միավորմամբ, որի ղեկավար շրջանակները Լենինի գլխավորությամբ անում էին բոլոր անհրաժեշտ քայլերն այդ ուղղությամբ: Նրանք, հմտորեն օգտագործելով Անդրկովկասյան հանրապետությունների ծայրահեղ վատթար վիճակը, պարզապես այլ ընտրանք չէին թողնում միավորումից բացի:

Հանրապետությունների տնտեսությունների միավորման գործընթացն ավելի արագացրեց Լենինի՝ 1921 թ. փետրվարին գրած «Միացյալ տնտեսական ծրագրի վերաբերյալ» հոդվածը, որտեղ նա ընդգծում էր, որ Կովկասը տնտեսական շատ կարևոր տեղ է զբաղեցնում, իսկ ավելի ուշ՝ 1921 թ. ապրիլի 11-ին, անդրադառնալով այս հարցին, պահանջեց ստեղծել կովկասյան հանրապետությունների մեկ տնտեսական մարմին⁶²:

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1921 թ. մարտին, Լենինը գրում էր. «...այժմ խորհրդային է դարձել Վրաստանը: Խոսքը Կովկասյան հանրապետությունների՝ մեկ տնտեսական կենտրոնի մեջ միավորվելու մասին է՝ վրացական, ադրբեջանական և հայկական: Նավթն արտադրում է Ադրբեջանը, այն պետք է բերել Բաթումի միջոցով, Վրաստանի տարածքով, այնպես որ պետք է լինի միասնական տնտեսական կենտրոն»⁶³:

⁶¹Տե՛ս Махмудов Я., Азербайджан: Краткая история государственности, Баку, 2005, с. 32.

⁶² Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 43, Երևան, 1982, էջ 233, հմմտ., Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 161:

⁶³Տե՛ս Агаян Ц., Вековая дружба..., с. 222:

Երկրամասի միավորման աշխատանքներին զուգահեռ սկսեցին ծավալվել բուռն քարոզչական աշխատանքներ Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում, որոնց արդյունքում հանրապետությունների միավորումը սկսեց դիտվել որպես ժողովրդի կենսական շահերից բխող պատմական անհրաժեշտություն, իսկ մեկուսացումը՝ միանգամայն խորթ և վնասակար, ուստի ինչպես Վ. Պարսամյանն է գրում. «Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների համար պատմական տվյալ պայմաններից ելնելով Լենինը և պարտիան առաջ քաշեցին ֆեդերացիայի հարցը»⁶⁴:

Ադրբեջանից և Հայաստանից հետո խորհրդային կարգեր հաստատվեցին նաև Վրաստանում, որից հետո սկսվեցին երկրամասի միավորման նախապատրաստական աշխատանքները: 1921 թ. ապրիլի 11-ին Բաքվի խորհրդի ընդլայնված նիստը Ս. Օրջոնիկիձեի և Ս. Կիրովի ղեկուցումներից հետո առաջին անգամ որոշում ընդունեց Անդրկովկասյան Դաշնություն ստեղծելու մասին⁶⁵: Այդ որոշման մեջ ասված էր, որ խորհրդային իշխանության շահերից ելնելով՝ անհրաժեշտ էր անդրկովկասում բոլոր խորհրդային հանրապետությունների տնտեսական միավորումը՝ յուրաքանչյուրի ազգային անկախության, լեզվական և մշակութային ինքնուրույնության լիարժեք պահպանումով: Միանգամայն հասկանալի է, որ սա կրում էր ձևական բնույթ, քանի որ այդ դեպքում հանրապետություններից յուրաքանչյուրը ցանկացած պահի կարող էր դուրս գալ միությունից, ինչին իհարկե չէր համաձայնվի խորհրդային Ռուսաստանը: Միավորման գործում կարևոր դեր ունեցավ նաև 1921 թ. ապրիլի 14-ին Լենինի՝ «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության ընկեր կոմունիստներին» ուղղված նամակը, որտեղ նա հույս էր հայտնում, որ նրանց սերտ դաշինքը կստեղծի ազգային խաղաղության մի այնպիսի օրինակ, որն անհնարին էր բուրժուական հասարակարգում⁶⁶:

Լենինի հանձնարարությամբ այդ նամակը Մոսկվայից Կովկաս բերեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, և հատկանշական է, որ հենց Մյասնիկյանն էր խնդրել

⁶⁴Տե՛ս Պարսամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 54:

⁶⁵Տե՛ս Образование СССР, Москва-Ленинград, 1949, с. 270.

⁶⁶ Տե՛ս Լենին Վ. Ի., նշվ. աշխ., էջ 237-240:

Լենինին նամակի տեսքով շարադրել մտքերը, որպեսզի Կովկասի ընկերներն իրենց ամենօրյա աշխատանքներում կարողանան ղեկավարվել նրանով⁶⁷:

Վ. Լենինի նամակի հիման վրա անդրկովկասյան հանրապետությունների կուսակցական-խորհրդային մարմինները ձեռնամուխ եղան դրա իրականացմանը: Այսպիսով, Անդրկովկասի միավորման գործընթացում Խորհրդային Ռուսաստանի մասնակցությունը ստանում էր կարգավորող բնույթ:

Տնտեսության միավորման ուղղությամբ առանձնապես կարևոր նշանակություն ուներ երկաթգծի միավորումը, քանի որ այն հանրապետությունները միմյանց կապող միակ ճանապարհն էր, ինչպես մարդկանց, այնպես էլ բեռնափոխադրումների տեղափոխության առումներով: Այդ ժամանակաշրջանում Անդրկովկասի երկաթգիծը կազմում էր 1907 վերստ (մոտ 2000 կմ), որից Վրաստանի տարածքով անցնում էր 914 (48%), Ադրբեջանի տարածքով՝ 643 (33,7%), իսկ Հայաստանի տարածքով՝ 350 (18,3%) վերստ⁶⁸: Ինչպես ակնհայտ երևում է, երկաթգծի գրեթե կեսն անցնում էր Վրաստանի տարածքով, իսկ Հայաստանը կրկին շահեկան դիրքերում չէր: Այս պայմաններում երկաթգծի միավորումը, բնականաբար, առաջին հերթին ձեռնտու էր վրացիներին, և պատահական չէ, որ հենց նրանք երկաթգծի միավորման նախաձեռնողները եղան: 1921 թ. մարտի 8-ին Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի և հեղկոմի միացյալ նիստում որոշվեց անդրկովկասյան հանրապետությունների երկաթգծերը միավորելու նպատակով գտնել մեկ ընդհանուր ղեկավար մարմին՝ այն առավել ճիշտ շահագործելու համար⁶⁹:

1921 թ. ապրիլի 14-ին Բաքվում Օրջոնիկիձեի նախագահությամբ և Ռուսաստանի հաղորդակցության ճանապարհների հողժողկոմ Վ. Ֆոմինի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ Անդրկովկասի միացյալ երկաթգծի կառավարման վերաբերյալ համաձայնություն կայացվեց, որն ստորագրեցին Վ. Ֆոմինը և Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահի տեղակալ Հուսեյնովը: Այնուհետև 1921 թ. ապրիլի 16-ին Թիֆլիսում Ֆոմինը

⁶⁷Տե՛ս Агаян Ц., Вековая дружба..., с. 213.

⁶⁸Տե՛ս Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации..., с. 126.

⁶⁹Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

համաձայնություն կնքեց Վրաստանի և Հայաստանի հետ, որն ստորագրեցին Մամիա Օրախելաշվիլին և Դանուշ Շավերդովը⁷⁰:

Համապատասխան համաձայնագրեր ստորագրեցին նաև անդրկովկասյան հանրապետությունների հեղկոմների նախագահներ Սարգիս Կասյանը, Մամիա Օրախելաշվիլին և Միրզա Դահուդ Հուսեյնովը: Երկաթգծի միավորումն առավելապես ամրացրեց երեք հանրապետությունների միջև սերտ համագործակցությունը, ինչպես նաև նրանց կապը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Այս համաձայնագրով, փաստորեն, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի երկաթգծերը միավորվում էին մեկ ցանցի մեջ, որը ղեկավարվելու էր Թիֆլիսում գտնվող մեկ միասնական մարմնի կողմից: Այն, որ ղեկավար կենտրոնը գտնվելու էր Վրաստանի մայրաքաղաքում, ևս մեկ անգամ հաստատում է այս հարցում վրացիների ունեցած գերակա դիրքը: Անդրկովկասյան երկաթուղին ընդգրկվում էր Ռուսաստանի հետ ընդհանուր ցանցի մեջ, որի հաղորդակցության ճանապարհային ժողկոմատը պետք է ստանձներ ընդհանուր ղեկավարությունը և վերանորոգումը: Այս ամենի արդյունքում անդրկովկասյան հանրապետությունների ճյուղային ժողկոմատները պետք է լուծարվեին⁷¹: Համաձայնագիրը վավերացվեց 1921 թ. օգոստոսի 8-ին Մոսկվայում Գ. Չիչերինի, Մ. Յիսակյայի, Ս. Տեր-Գաբրիելյանի և Ա. Շիրվանի կողմից ստորագրված արձանագրությամբ⁷²: Երկաթգծի միավորումն իսկապես տնտեսական միավորման առաջին և կարևորագույն քայլն էր, որի օգտագործումից կարող էին շահել բոլոր հանրապետությունները:

Տնտեսության միավորման ուղղությամբ արված հաջորդ քայլն արտաքին առևտրի միավորումն էր: Հարկ է նշել, որ հարցն գտնվում էր Վ. Ի. Լենինի ուշադրության կենտրոնում, ով 1921 թ. ապրիլի 19-ին Ս. Օրջոնիկիձեին ուղղված հեռագրում հետաքրքրվում էր, թե «...միավորվա՞ծ են արդյոք Վրաստանը,

⁷⁰Տե՛ս Խարմандարյան Ս., Լենին և становление закавказской федерации..., էջ 132:

⁷¹Տե՛ս Երևանյան Հ.Ս. 198-199.

⁷² Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ., աշխ. էջ 41:

Հայաստանը, Ադրբեջանը, համաձայնեցված են արդյոք արտաքին առևտրի հարցերը»⁷³:

1921 թ. ապրիլի 26-ին Թիֆլիսում Օրջոնիկիձեի նախաձեռնությամբ և Ռուսաստանի արտաքին առևտրի ժողկոմատի ներկայացուցիչ Տրետյակովի մասնակցությամբ (Հայաստանից աշխատանքներին մասնակցում էր Դանուշ Շահվերդյանը) որոշվեց բոլոր արժույթային ապրանքները և Բաթումի նավահանգիստը ծառայեցնել միացյալ առևտրի ապահովմանը⁷⁴: Հանրապետությունների տնտեսությունների վերականգման ուղղությամբ շահագրգռված էր նաև Խորհրդային Ռուսաստանը և այդ նպատակով այն ժամանակվա համար հսկայական տնտեսական օգնություն տրամադրեց նրանց: Միայն Հայաստանը ըստ Գ. Գալոյանի վկայության, 1921 թ. մայիսի 1-ից մինչև նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում Խորհրդային Ռուսաստանից ստացել է 2 մլն ռուբլի ոսկով, ավելի քան 2 մլն փութ վառելանյութ, 326 հազար փութ հացահատիկ և ալյուր, մեծ քանակությամբ գործվածքեղեն, 10 ինքնաթիռ, 10 ավտոմեքենա, 2 տպարան, մի քանի հազար գյուղատնտեսական գործիքներ, 2 վագոն դեղորայք, գրականություն և այլն⁷⁵:

1921 թ. հունիսի 2-ին Բաքվում Ֆ. Մախարաձեն, Ն. Նարիմանովը և Ա. Մյասնիկյանը համաձայնագիր ստորագրեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև արտաքին առևտրի միավորման վերաբերյալ⁷⁶: Համաձայնագրում ասվում էր, որ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը հիմնում են արտաքին առևտրի միացյալ մարմին, որին տրվում է «Արտաքին առևտրի համար Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի միություն» անվանումը, Թիֆլիս նստավայրով: Պայմանագրով կարգավորվում էին միացյալ արտաքին առևտրում հանրապետությունների իրավասություններն ու խնդիրները⁷⁷:

Հարկ է նշել, որ 1921 թ. դեկտեմբերի 3-ին հանրապետությունների ղեկավարները՝ Ալ. Մյասնիկյանը, Ն. Նարիմանովը և Բ. Մդիվանին,

⁷³Տե՛ս Լենին Վ., ԵԼԺ, հ. 52, էջ 173-174:

⁷⁴Տե՛ս, Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации..., էջ 135:

⁷⁵Տե՛ս Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում..., էջ 408:

⁷⁶ Տե՛ս Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, հ. 2, էջ 426:

⁷⁷ Տե՛ս Образование СССР..., с., 271-272.

համաձայնագիր ստորագրեցիր, որով մասնակի փոփոխության էր ենթարկվում հունիսի 2-ին կնքված համաձայնագիրը: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ հանրապետությունների արտաքին գնումների հնարավորությունը համապատասխանեցվում էր նրանց ներքին կարողություններին և արժույթային ֆոնդերին⁷⁸:

Տնտեսական համագործակցության աշխատանքներն ամփոփվեցին 1921 թ. օգոստոսի 12-14-ին Թիֆլիսում գումարված կովկասյան երկրամասային կուսակցական առաջին խորհրդակցության ընթացքում: Ամփոփելով արդյունքները՝ որոշվեց ստեղծել անդրկովկասյան հանրապետությունների տնտեսական բյուրո, որն Անդրկովկասի մասշտաբով պետք է խաղար այն դերը, ինչ կուսակցական ընդհանուր բնագավառում խաղում էր կովկասյան բյուրոն: Կովկասյան բյուրոյի որոշումը հաստատվեց 1921 թ. օգոստոսի 24-ի նիստում⁷⁹:

1921 թ. հուլիսի 3-ին ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի միացյալ պլենումն ընդունեց «Վրաստանում և Անդրկովկասում կոմունիզմի հերթական խնդիրների մասին» բանաձևը, որտեղ նշված էր.

1. հաստատել Անդրկովկասի հանրապետությունների կյանքում անկախության անցկացման անհրաժեշտությունը,
2. փոխադարձ ռազմական և տնտեսական աջակցությունը հաշվի առնելով՝ Ռուսաստանի հետ կնքել ռազմական, առևտրական և տնտեսաֆինանսական համաձայնագիր կամավորության սկզբունքներով⁸⁰:

Անդրդաշնության ձևավորման ընթացքում մեծ դեր խաղաց նաև 1921 թ. հուլիսի 6-ին Թիֆլիսի կուսկազմակերպության ընդհանուր ժողովում Ի. Ստալինի արտասանած ծրագրային զեկուցումը, որտեղ նա պաշտպանեց Անդրկովկասի տնտեսական միավորման գաղափարը և այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները՝ նշելով, որ Խորհրդային Վրաստանի և մյուս հանրապետությունների մեկուսացված գոյությունը կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում ինչպես ռազմական, այնպես էլ տնտեսական

⁷⁸Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 43:

⁷⁹Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

⁸⁰Տե՛ս Образование СССР..., с. 273-274.

տեսակետից լիովին աներևակայելի է: Նա կարևոր էր համարում հանրապետությունների փոխադարձ օգնությունը միմյանց՝ մատնանշելով, որ օրինակ Վրաստանը չի կարող գոյատևել առանց ռուսական հացի և ադրբեջանական նավթի: Խոսելով Վրաստանի ազգային կազմի յուրահատկությունից՝ Ստալինը նշում էր, որ Թիֆլիսում բնակչության մոտ կեսը հայեր են, որն անկասկած պարտավորեցնում է Վրաստանին կառավարման ամեն մի ձևի ժամանակ, իսկ խորհրդային կարգերում հատկապես, անպայման եղբայրական համագործակցություն պահպանել ինչպես Վրաստանում ապրող հայերի, այնպես էլ Հայաստանի հետ⁸¹: Այս ելույթով Ի. Ստալինը ցանկանում էր շեշտել Անդրկովկասյան դաշնություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը, դրանով իսկ նաև ցանկանալով լռեցնել Անդրդաշնության ստեղծմանն ընդդիմացող վրացի գործիչներին:

Այսպիսով, 1921 թ. վերջերին անդրկովկասյան հանրապետությունների միավորիչ շարժումը բավական առաջադիմել էր, և արդեն քարոզչական գործունեությունից անցում կատարվեց գործնական քայլերի:

Անդրկովկասի միավորման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվում կայացած ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումը: Պլենումին մասնակցում էին երեք հանրապետությունների ղեկավար գործիչները: Շ. Էլիավան և Ալ. Մյասնիկյանը պլենումին ներկայացրեցին մի բանաձև, ըստ որի. «...անդրկովկասյան հանրապետությունների անջատ քաղաքական գոյությունը նրանց թուլացնում է կապիտալիստական երկրների առջև, և նրանց քաղաքական սերտ միությունը կծառայի ամուր երաշխիք արտաքին հակահեղափոխական ուժերի կողմից հարձակման դեպքում, և արդյունքում Մերձավոր արևելքում խորհրդային իշխանությունը կամրապնդվի»⁸²: Ըստ այդ բանաձևի՝ այն նպաստելու էր նաև, հանրապետությունների տնտեսական միավորմանը և խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը: Այս պայմաններում, բնականաբար, պլենումը անհետաձգելի էր համարում հանրապետությունների միջև

⁸¹Տե՛ս Агаян Ա., В. И. Ленин..., Ստալին Ի., նշվ. ախ., էջ 104-105:

⁸²Տե՛ս Մյասնիկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 369:

դաշինքի կնքումն ամենից առաջ ռազմական, տնտեսական, ֆինանսական, աշխատանքի և արտաքին քաղաքականության ասպարեզում⁸³: Այս ծրագրի իրականացման համար պլենումը որոշեց ստեղծել երկրամասի վարչաքաղաքական կենտրոնական մարմին՝ Միութենական խորհուրդ⁸⁴: Այդ մարմնի գործունեությանն ուղղված նախագծի մշակման համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտան՝ Շ. Էլիավան (Նախագահ), Լեգրանը, Լուկաշինը, Եգորովը, Էֆենդիևը (անդամներ): Բյուրոյի հատուկ որոշմամբ վերացվեցին Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև գործող դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, և ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով միջհանրապետական ռազմական համաձայնագրի մշակման համար: Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտան Բ. Լեգրանը, Ալ. Մյասնիկյանը, Շ. Էլիավան և Ա. Կարաևը: Արդյունքում 1921 թ. դեկտեմբերի 8-ին Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի միջև կնքվեց ռազմաժողովային գործերով համաձայնագիր, որն ստորագրեցին Ա. Մյասնիկյանը, Բ. Մդիվանին, Ն. Նարիմանովը և Բ. Լեգրանը⁸⁵: Այս համաձայնագիրը նույնպես կարևոր հանգամանք էր անդրկովկասյան հանրապետությունների միավորման գործընթացում:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումները բնականաբար վերջնական չէին, և անհրաժեշտ էր, որ դրանք հաստատվեն Անդրկովկասյան հանրապետությունների կողմից: Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումը 1921 թ. նոյեմբերի 14-ին կովկասյան բյուրոյի որոշումը համարեց «պարտադիր և անհապաղ կատարման» ենթակա: Հարցը քննարկվեց նաև Թիֆլիսի կազմակերպությունների նիստում, որտեղ ելույթով հանդես եկավ Օրջոնիկիձեն: Իր զեկույցում նա կարևորում էր Անդրդաշնության ստեղծման գաղափարը՝ նշելով, որ տնտեսական և քաղաքական

⁸³ Տե՛ս Բերիա Լ., Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը, Երևան, 1945, էջ 231:

⁸⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1921, նոյեմբեր 16, թ 223

⁸⁵ Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 50:

անհրաժեշտությունն այնքան ուժեղ է, որ ինքը կյանքն է թելադրում անհապաղ միավորվել⁸⁶:

Հայաստանում արդյունքները քննարկվեցին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի 1921 թ. նոյեմբերի 14-ին կայացած նիստում: Այստեղ հարցի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Ալ. Մյասնիկյանը՝ առաջ քաշելով Անդրկովկասի հանրապետությունների միություն ստեղծելու կենսագործման անհրաժեշտությունը: Մյասնիկյանը նաև ցանկություն հայտնեց, որ Անդրկովկասյան Դաշնության մեջ ընդգրկվեն Կովկասի բոլոր հանրապետությունները⁸⁷: 1921 թվականի նոյեմբերի 27-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի և Երևանի կոմիտեի ընդհանուր ժողովը ջերմորեն ողջունեց դաշնություն ստեղծելու գաղափարը՝ այն համարելով անհրաժեշտ քայլ, որը բխում է ամբողջ Կովկասի աշխատավորության տնտեսական և քաղաքական պահանջներից, ուստի որոշում ընդունեց անդրդաշնության կազմակերպման մասին⁸⁸: Անդրկովկասյան Դաշնության հարցը քննարկվեց նաև ՀԿ (բ) Կ կենտկոմի և Երևանի կազմակերպությունների ընդհանուր ժողովում, որտեղ ջերմորեն ընդունվեց դաշնության կազմավորումը՝ այն համարելով անհրաժեշտ քայլ, որը բխում է ողջ Կովկասի տնտեսական ու քաղաքական շահերից և կոչված էր ողջ աշխարհին ապացուցելու կովկասյան հանրապետությունների բարեկամությունն ու համերաշխությունը⁸⁹: Այստեղ նաև Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի քարոզչական բաժինը մշակվեց «Թե ինչու՞ է մեզ հարկավոր ֆեդերացիան» թեզիսները, որոնց ի պատասխան նշվում էր, որ Կովկասը, մասնավորապես Անդրկովկասը միշտ էլ եղել է տնտեսական մի ամբողջություն, քանի որ Ադրբեյջանն առանց Հայաստանի արոտատեղիների, Հայաստանն առանց Բաքվի նավթի, Վրաստանն առանց Նախիջևանի աղի, և բոլոր այդ հանրապետություններն առանց Բաթումի ապրել չեն կարող: Որպես հավելում ասվում էր, որ դաշնությունը մեզ (իմա՝ Հայաստանի-Ն.Մ.) համար կարևոր է քաղաքական և տնտեսական նկատառումներից, քանի որ դաշնային կապերով կապվող հանրապետությունները կունենան մի ընդհանուր տնտեսական

⁸⁶Տե՛ս Օրջոնիկիձե Գ., նշվ. աշխ., էջ 76:

⁸⁷Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 234:

⁸⁸Տե՛ս Պարսամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁸⁹Տե՛ս Образование СССР, Москва-Ленинград, 1949, с. 284.

քաղաքականություն, ավելի հեշտ կհաջողվի արդյունաբերության վերականգնման ասպարեզում խոշոր աշխատանքներ կատարելը, ֆինանսական ժողկոմատների միացումը կբարձրացնի փողի կուրսը և այլն: Այս թեզիսները հասարակության լայն շրջանակներին հասցնելու նպատակով հրապարակվեցին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում⁹⁰:

1921 թ. նոյեմբերին Կովկասյան բյուրոն որոշում ընդունեց երեք հանրապետությունները դաշնային հիմունքներով միավորելու մասին: Նոյեմբերի 29-ին Ռուսաստանի կուսկենտկոմը հաստատեց Լենինի նախագիծը: Ըստ այդ նախագծի՝ անդրկովկասյան հանրապետությունների դաշինքը համարվում էր սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման իրագործման ենթակա, բայց անհապաղ գործնական իրականացման համար վաղաժամ, այսինքն՝ քննարկման համար ժամանակահատված պահանջող, ուստի առաջարկվում էր (կովկասյան բյուրոյի միջոցով) Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի Կենտրոնական կոմիտեներին դաշնության հարցն ավելի լայն քննարկման դնել կուսակցական շրջանակներում և եռանդուն քարոզչություն մղել դաշնության ստեղծման օգտին⁹¹:

Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնության հարցը քննարկվեց նաև Մոսկվայում: 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին Ռկ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոն միաձայն հաստատեց Լենինի ներկայացրած բանաձևը՝ միավորումը համարելով «սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման ենթակա իրագործմանը»⁹²:

1921 թ. դեկտեմբերի 2-ին Բաքվի խորհուրդը Ս. Կիրովի Անդրդաշնության մասին զեկուցումից հետո որոշեց բոլոր ուժերով աջակցել միասնական դաշնության մեջ անդրկովկասյան հանրապետությունների անհապաղ միավորմանը⁹³: Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 5-ին, Կիրովը Վրաստանի արհմիությունների պլենումում շեշտեց, որ երեք հանրապետությունների միջև կան հսկայական խնդիրներ, որոնք պետք է և կարելի է լուծել «միայն համատեղ»⁹⁴: 1921 թ. դեկտեմբերի 7-ին գումարվեց Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների երրորդ

⁹⁰Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, դեկտեմբերի 2, թ. 236:

⁹¹Տե՛ս Պարսամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 68-69:

⁹²Տե՛ս Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 44, էջ 305:

⁹³ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5. գ. 222, թ. 166:

⁹⁴Տե՛ս «Образование СССР», Москва-Ленинград, 1949, с., 284-286.

կոնֆերանսը: Կոնֆերանսը հավանություն տվեց Ալ. Մյասնիկյանի և Շ. Էլիավայի մշակած բանաձևին: Բանաձևում շեշտվում էր, որ դաշնության միավորմամբ կավարտվի Անդրկովկասի ժողովուրդների համար «ազգամիջյան պայքարի երկարատև և ծանր շրջանը» և արդեն նրանց միջև կհաստատվի «ամուր և անխախտ հաշտություն», իսկ 1921 թ. դեկտեմբերի 8-ին կովկասյան բյուրոյի պլենումը հաստատեց անդրկովկասյան հանրապետությունների դաշնության կազմակերպման սկզբունքները մշակող հանձնաժողովի կազմը՝ 1. Ֆինանսական (Հայաստանից՝ Գենկին), 2. տնտեսական խորհրդի (Ս. Լուկաշին), 3. կապի (նախագահ՝ Ս. Մարգարյան), 4. բանգյուղտեսչության (Դ. Շահվերդյան)⁹⁵:

1922 թ. հունվարի 26-ին Երևանում իր աշխատանքները սկսեց Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարը, որտեղ բացման խոսքով հանդես եկավ Ս. Լուկաշինը⁹⁶: Հունվարի 26-29-ը տեղի ունեցած Հայաստանի կոմկուսի առաջին համագումարում Ալ. Մյասնիկյանը հանդես եկավ «խորհրդային շինարարության և անդրկովկասյան հանրապետությունների դաշնության մասին» զեկուցմամբ⁹⁷: Այս զեկուցման մեջ Մյասնիկյանը նշում էր ստեղծվելիք դաշնության քաղաքական և տնտեսական առավելությունների մասին, որը կհանգեցներ ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորմանը: Մյասնիկյանը հատուկ շեշտեց, որ Հայաստանն օրգանապես կապված է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, և որ նրանց միջև եղբայրական կապ կարող է ստեղծվել միայն Անդրկովկասյան Դաշնության միջոցով⁹⁸:

Համագումարում Անդրկովկասյան դաշնության վերաբերյալ ընդունվեց որոշում, որտեղ նշվում էր, որ «Հայաստանում խորհրդային իշխանության կազմակերպվածությունը և ուժը այս պայմաններում կախված է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սերտ կապից, ուստի դաշնությունը լրիվ համապատասխանում է մեր երկրի շահերին»⁹⁹: Այնուհետև նշվում էր, որ Անդրկովկասյան Դաշնությունը նշանակում է Անդրկովկասի հանրապետությունների ուժեղացում քաղաքական և

⁹⁵Տե՛ս Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации..., էջ 212-213.

⁹⁶Տե՛ս Լուկաշին Ս., նշվ. աշխ., էջ 91:

⁹⁷Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 232:

⁹⁸Տե՛ս Агаян Ц., В. И. Ленин..., էջ 231:

⁹⁹Տե՛ս Агаян Ц., В. И. Ленин..., էջ 231:

միջազգային առումներով, ինչպես նաև տնտեսապես իրար կկապվեն Անդրկովկասի հանրապետությունները, և դրանով իսկ կզարգանա երկրի տնտեսությունը: Այդ պատճառով էլ ողջունելով դաշնությունը, համագումարը հանձնարարում է Հայաստանից ընտրված պատվիրակներին կովկասյան առաջիկա համագումարում հաստատական լինել դաշնության իրականացման խնդրում¹⁰⁰:

1922 թ. հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը կայացավ Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարը¹⁰¹: Համագումարին մասնակցում էին 252 պատգամավոր, որոնցից վճռական ձայնի իրավունքով՝ 239, խորհրդակցական ձայնի իրավունքով՝ 13: Համագումարում քննարկված բազմաթիվ հարցերի շարքում կարևորագույն տեղ էր զբաղեցնում Անդրկովկասյան Դաշնություն ստեղծելու հարցը: Այստեղ զեկույցով հանդես եկավ Ա. Մռավյանը, ով, ամփոփելով Անդրկովկասի Դաշնության ստեղծման անցած ուղու համառոտ պատմությունը և այդ առիթով արված քայլերը, անհրաժեշտ համարեց դաշնության ստեղծումը, որը ըստ նրա, օրվա պահանջ էր և կնպաստեր նաև արտաքին և ներքին վտանգներից պաշտպանվելուն, ինչպես նաև երկրամասի տնտեսական կյանքը վերականգնելուն¹⁰²: Այնուհետև Մռավյանն ընթերցեց նաև Խորհրդային Հայաստանի հիմնական օրենքի նախագիծը, որը հիմնականում Խորհրդային Ռուսաստանի սահմանադրության կրկնօրինակն էր: Չնայած դրան՝ նախագիծը քննարկվելուց հետո ընդունվեց փետրվարի 4-ին¹⁰³: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության մեկ տարվա գործունեության մասին համագումարում զեկույցում կարդաց Ալ. Մյասնիկյանը, որտեղ նա մանրամասն ներկայացնում էր երկրում կատարված զգալի աշխատանքները տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ՝ շեշտելով, որ սկսել է աշխատել արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը, գյուղատնտեսության վերականգնումն աստիճանաբար առաջ է գնում, ինչպես նաև բարելավվում են աշխատավորության նյութական պայմանները¹⁰⁴:

¹⁰⁰Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 209:

¹⁰¹ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, էջ 343:

¹⁰² Մռավյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 87-99:

¹⁰³ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 230:

¹⁰⁴ Էլչիրեկյան Հ., Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., առաջին պրակ, էջ 168-169:

Համագումարը, որին ներկա էին կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձեն, Անդրկովկասում ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը, Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Ֆ. Մախարաձեն, խանդավառությամբ ընդունեց Հայաստանի, Վրաստանի, և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների դաշնության հասունացած գաղափարը և հանձնարարեց նորընտիր կենտրոնական գործադիր կոմիտեին քայլեր ձեռնարկել՝ դաշնությունն արագ իրականություն դարձնելու համար¹⁰⁵:

Դաշնության օգտին համապատասխան որոշումներ ընդունվեցին 1922 թ. հունվարի 23-ից փետրվարի 1-ը կայացած Վրաստանի կոմկուսի առաջին և 1922 թ. փետրվարի 2-7-ը կայացած Ադրբեջանի Կոմկուսի չորրորդ համագումարներում¹⁰⁶:

Այսպիսով, 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին տեղի ունեցած Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի և խորհուրդների համագումարները նույնպես հաստատեցին Անդրդաշնություն կազմելու անհրաժեշտությունը:

Հանրապետություններում կայացած համագումարներին հաջորդեց և կատարված աշխատանքներն ամփոփեց Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1922 թ. փետրվարի 18-22-ը: Զեկուցումներով հանդես եկան Ս. Օրջոնիկիձեն, Ալ. Մյասնիկյանը, Ս. Կիրովը, Շ. Էլիավան և ուրիշներ, որոնք իրենց ելույթներում կրկին շեշտեցին Անդրկովկասյան Դաշնության կազմակերպման անհրաժեշտության հարցը, որը լիովին հավանության արժանացավ համագումարի կողմից¹⁰⁷:

Համագումարը մեծ նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորման գործում, քանի որ տեղի ունեցան առաջին լուրջ տեղաշարժերը այդ ուղղությամբ: Համագումարն ըստ էության ամփոփեց դաշնության նախապատրաստման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները և ձեռնամուխ եղավ դրա ձևավորմանը: Կովկասյան բյուրոյին փոխարինելու եկավ ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեն: Կոմիտեի նախագահությունն ընտրվեց

¹⁰⁵ Պարսամյան Վ., նշվ., աշխ., 69:

¹⁰⁶ Սահակյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 60:

¹⁰⁷ Պարսամյան Վ., նշվ., աշխ., էջ 70:

առաջին նիստում՝ փետրվարի 23-ին: Նախագահության կազմի մեջ մտան Ս. Կիրովը, Ս. Օրջոնիկիձեն, Ն. Նարիմանովը, Ալ. Մյասնիկյանը, Մ. Օրախելաշվիլին, Ս. Լուկաշինը և ուրիշներ¹⁰⁸: Կոմիտեի առաջին նիստում քննարկվեց նաև Անդրկովկասի դաշնության անհապաղ ստեղծման հարցը: Համագումարը գտնում էր, որ Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծումն անհրաժեշտ է և ժամանակին: Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեն հարցի վերջնական լուծման համար որ ոչեց հրավիրել հանրապետությունների կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանս¹⁰⁹: Հատկանշական է, որ 1922 թ. փետրվարի 20-ի նիստում, լսելով Շալվա Էլիավայի զեկուցումը, համագումարն առանց քննարկման հաստատեց նրա ներկայացրած դրույթները միութենական պայմանագրի ինչպես նաև բարձրագույն տնտեսական խորհրդի մասին¹¹⁰:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների լիազոր կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին յուրաքանչյուր հանրապետությունից 25 պատվիրակ, կայացավ 1922 թ. մարտի 11-12-ը Թիֆլիսում: Կոնֆերանսում Անդրկովկասի Դաշնության ստեղծման քաղաքական խնդիրների միավորման նշանակության մասին զեկուցեց Ֆ. Մախարաձեն: Նա առաջ քաշեց այն տեսակետը, որ «...առանց ֆեդերացիայի ստեղծման այլևս գոյատևել չեն կարող, անհնարին է ամուր խորհրդային իշխանության գոյությունը առանց միավորման»¹¹¹: Զեկուցման մեջ Ֆ. Մախարաձեն հատկապես շեշտում էր միավորման միջազգային նշանակության հանգամանքը: Կոնֆերանսում զեկուցով հանդես եկան նաև Շ. Էլիավան և Ալ. Մյասնիկյանը, որոնք խոսեցին միավորման տնտեսական նշանակության մասին՝ շեշտելով նոր ստեղծվելիք Բարձրագույն տնտեսական խորհրդի (ԲՏԽ) դերն ու կարևորությունը¹¹²:

Կառավարությունների կողմից առաջարկված հավասար թվով Լիազոր ներկայացուցիչների կոնֆերանսը ճանաչվեց Անդրկովկասի բարձրագույն իշխանություն և արդեն մարտի 12-ին ձևավորեց Անդրկովկասի Դաշնության

¹⁰⁸Տե՛ս Агаян Ц., Вековая дружба..., էջ 233:

¹⁰⁹ՀԱԱ, ֆ.1, ց.2, գ. 9, թ 2:

¹¹⁰Տե՛ս Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации..., էջ 228:

¹¹¹Նույն տեղում, էջ 234:

¹¹²Նույն տեղում, էջ 236:

գործադիր մարմին՝ միութենական խորհուրդ, և տնտեսական ղեկավար մարմին՝ Բարձրագույն տնտեսական խորհուրդ (ԲՏԽ): Միութենական խորհուրդը գործում էր 3 հոգուց բաղկացած նախագահությամբ՝ Հայաստանից՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Վրաստանից՝ Բուդու Մդիվանի, Ադրբեջանից՝ Նարիման Նարիմանով¹¹³:

Փաստորեն Լիազոր կոնֆերանսը հռչակեց նոր պետաիրավական միավոր՝ Անդրկովկասյան Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միություն: Այսուհետ Լիազոր կոնֆերանսի հաստատած պայմանագրի համաձայն Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունները մտնում էին սերտ ռազմական, քաղաքական և տնտեսական միության մեջ¹¹⁴: Դաշնության բարձրագույն իշխանությունը հանդիսանում էր Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների կողմից հավասար թվով ընտրված ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսը: Լիազոր կոնֆերանսի գործադիր մարմինը՝ հանդիսանում էր Միութենական խորհուրդը, որի անդամները ընտրվում և հետ էին կանչվում կոնֆերանսի կողմից: Միութենական խորհրդի իրավասությունը տարածվում էր ռազմական, ֆինանսական, արտաքին գործերի, արտաքին առևտրի, հաղորդակցության ճանապարհների, կապի գործերի և հակահեղափոխության դեմ պայքարի ոլորտների վրա: Այդպիսով, արդեն իսկ սահմանափակվում էր Լիազոր կոնֆերանսի կողմից հաստատված պետությունների անկախությունը և ինքնուրույնությունը: Լիազոր կոնֆերանսը ըստ էության հռչակեց նոր պետաիրավական միավոր՝ Անդրկովկասի Դաշնային Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն¹¹⁵:

Հանրապետությունների տնտեսական մարմինների գործունեությունը միավորվելու էր Բարձրագույն տնտեսական խորհրդում:

Այդպիսով Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունները մտնում էին քաղաքական, տնտեսական և ռազմական սերտ միության մեջ, որի գործադիր մարմինը Միութենական խորհուրդն էր: Փաստորեն միութենական

¹¹³Տե՛ս Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации..., էջ 238:

¹¹⁴Տե՛ս Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում..., էջ 422:

¹¹⁵Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., նշվ., աշխ., էջ 237:

խորհրդի տնօրինմանն էին անցնում արտաքին քաղաքականությունը, արտաքին առևտուրը, հաղորդակցության ուղիները, պաշտպանության գործը և տնտեսական քաղաքականությունը: Այսպիսով, նշված կարևոր բնագավառներն անցնում էին Միութենական խորհրդի իրավասությանը, որով հանրապետությունները զրկվում էին ինքնուրույն ղեկավարման հնարավորությունից: Հետագայում էլ ավելի սահմանափակվեց անդրկովկասյան հանրապետությունների իրավունքները: Մասնավորապես՝ 1922 թ. մայիսի 18-ին Միութենական խորհուրդը լուծարեց հանրապետությունների արտաքին գործերի ժողկոմատները՝ նրանց պարտականությունները վերցնելով իր վրա¹¹⁶: Սա նշանակում էր, որ այսուհետ հանրապետություններն արտասահման դիվանագիտական առաքելություններ կարող էին ուղարկել Միութենական խորհրդի հաստատումից հետո:

Կոնֆերանսում ընդունված որոշումները, բնականաբար, քննարկվեցին նաև հանրապետություններում: Ինչպես նախկինում, այդպես էլ այժմ հանրապետություններում քննարկման արդյունքում շեշտվեցին միավորման քաղաքական նշանակությունը և անհրաժեշտությունը:

Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծման մասին խոսելիս Ս. Կասյանը նշում էր, որ երեք հանրապետությունները, խորհրդային կարգեր հաստատելով, իրապես կապվեցին իրար հետ, իսկ արդեն 1922 թ. մարտի 12-ին կապվեցին նաև ձևականորեն՝ դրանով կապը դարձնելով անժխտելի և անքակտելի: Այնուհետև հավելել, որ այդ դաշնությունն օբյեկտիվ կյանքի, ժամանակակից համաշխարհային պատմության ընթացքով պայմանավորված կամքի արգասիք է, արտահայտություն է, որի մասին բազմաթիվ անգամներ վկայել են բոլոր երեք հանրապետությունները¹¹⁷:

Հանրապետությունների տնտեսական ինտեգրացիայի առավել սերտացման նպատակով 1922 թ. մայիսի 8-ին ստեղծվեց մաքսային օկրուգ՝ Սիմոն Տեր-Պետրոսյանի (Կամո) ղեկավարությամբ¹¹⁸: 1922 թ. հուլիսի 4-ին հաստատվեց ԲՏԽ-

¹¹⁶Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1922, հուլիս 27, թ. 229:

¹¹⁷Տե՛ս Կասյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 285-286:

¹¹⁸Տե՛ս Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации..., էջ 260:

ի կազմը՝ Ալ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ: ԲՏԽ-ում Հայաստանը ներկայացնում էր Սարգիս Կասյանը:

1922 թ. դեկտեմբերի 10-13-ը Բաքվում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան խորհուրդների առաջին համագումարը¹¹⁹: Համագումարում Հայաստանի կենտրոնական անունից հանդես էր գալիս Ս. Համբարձումյանը: Համագումարում քննարկվեցին միութենական խորհրդի հաշվետվությունը, Անդրկովկասյան Դաշնության սահմանադրության հարցը, ինչպես նաև ամփոփվեցին կատարված պետական շինարարության արդյունքները, և հաստատվեց իշխանական նոր համակարգի կառուցվածքը: Համագումարում լավաճ գեկուցումներից հետո նիստի մասնակիցները եկան այն եզրակացության, որ Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը լիովին արդարացրել է իրեն, ուստի հիմնվելով վերջին ութ ամսվա փորձի վրա հարկավոր է առաջ գնալ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև դաշնային կապերի ամրապնդման և ընդարձակման գործում¹²⁰: Հաշվի առնելով այս ամենը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի հանրապետությունները հայտնվել են միջազգային բուրժուազիայի տնտեսական բոլորտի տակ և իմպերիալիստական տերությունների հնարավոր ներխուժման սպառնալիքի առջև, անհրաժեշտ և ժամանակին համարվեց քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական հետագա միավորումը:

Այդ նպատակով անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների լիազորները Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհուրդների առաջին համագումարում սահմանադրությամբ թեթևակի փոխվեց Անդրդաշնության անվանումը՝ Անդրկովկասյան Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միության փոխարեն Անդրկովկասյան Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն¹²¹: Երեք հանրապետությունների դաշնային միության փոխարեն մեկ դաշնային հանրապետության հռչակման հետևանքով, բնականաբար, անդրկովկասյան հանրապետությունների ինքնուրույնությունն ավելի էր սահմանափակվում:

¹¹⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», նշվ., աշխ., էջ 211:

¹²⁰ Տե՛ս Էլչիրեկյան Հ., Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 177:

¹²¹ Տե՛ս ԱՍՖԽՀ Սահմանադրություն, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 5:

1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին կայացած նիստի ընթացքում միաձայն ընդունվեց նաև սահմանադրությունը՝ բաղկացած 6 բաժնից, 9 գլուխներից և 47 հոդվածից¹²²: Սահմանադրությունն արձանագրում էր, որ Անդրկովկասի դաշնային միությունը դրական արդյունքներ է գրանցել տնտեսական և պետական շինարարության բնագավառում:

Համագումարն ընտրեց նաև Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության գերագույն օրգան՝ Անդրկովկասյան Կենտրոնական գործադիր կոմիտե (Կենտգործկոմ, ԿԳԿ)¹²³: Անդրկենտգործկոմը երկրամասի գերագույն օրենսդիր, գործադիր և վերահսկիչ մարմինն էր, որի 200 անդամներից 46-ը հայեր էին: Կենտգործկոմի նախագահներ ընտրվեցին Հայաստանից՝ Սաքո Համբարձումյանը, Վրաստանից՝ Միխա Յխակայան, Ադրբեջանից՝ Սամեթ Աղամալիօղլին¹²⁴: Կենտգործկոմը պետք է ղեկավարեր դաշնության աշխատանքները անդրկովկասյան խորհուրդների համագումարների միջև ընկած ժամանակահատվածում: ԿԳԿ-ն ուներ հետևյալ կառուցվածքը՝ նստաշրջան, մեծ և փոքր նախագահություններ, (փոքր նախագահությունը սկսել է գործել 1924 թ. սեպտեմբերի 22-ից) քարտուղարություն, բաժիններ, հանձնաժողովներ: Մեզ առավելապես հետաքրքրող սահմանային-տարածքային խնդրում վերջնական խոսքը վերապահվում էր հենց այս մարմին: Անդրկովկասյան Դաշնության ԿԳԿ-ի քննարկմանը հարցեր կարող էին ներկայացնել նրա նախագահությունը, երկրամասի կառավարությունը, ժողկոմատները և հանրապետությունների ԿԳԿ-ները: Նիստերում բոլոր հարցերը լուծվում էին բաց քվեարկությամբ՝ ձայների պարզ մեծամասնությամբ:

Նիստում Շ. Էլիավան ներկայացրեց նաև Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ) կազմավորման մասին մշակված բանաձևը: Բանաձևում ասվում էր, որ համագումարը, արտահայտելով երկրամասի աշխատավորների անհողդողդ կամքը, որոշում ընդունեց ԱՍԽԴՀ ԽՍՀՄ կազմում

¹²²Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 85:

¹²³Տե՛ս ԱՍՖԽՀ Սահմանադրություն, էջ 7:

¹²⁴Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 86:

կամավոր մտնելու մասին¹²⁵: Այդ փաստաթղթի համաձայն Անդրդաշնությունը ԽՍՀՄ կազմի մեջ պետք է մտնեն որպես դաշնային միավոր, այսինքն՝ հանրապետությունները զրկվում էին առանձին մուտքի իրավունքից: Այս բանաձևը նույնպես ընդունվեց միաձայն, և որոշվեց Խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունների ընդհանուր համագումար հրավիրել՝ իր պատվիրակներին լիազորելով ստորագրել հանրապետությունների միության կազմակերպման մասին պայմանագիրը¹²⁶:

1922 թ. դեկտեմբերի 29-ին Մոսկվայում հրավիրվեց Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրկովկասյան Դաշնային Հանրապետության լիազոր ներկայացուցիչների կոնֆերանս, որը հաստատեց Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմավորման մասին հայտարարության և այդ հանրապետությունների միջև պայմանագրի նախագծերը: Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 30-ին, ԽՍՀՄ առաջին համագումարում տեղի ունեցավ այդ պայմանագրերի ստորագրման արարողությունը¹²⁷:

Խորհուրդների անդրկովկասյան առաջին համագումարն ըստ էության ավարտեց Անդրդաշնության ձևավորման գործընթացը:

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումով իսկապես լայն հեռանկարներ բացվեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի տնտեսական և մշակութային զարգացման համար: Դաշնությունը նպաստեց արդյունաբերության և գյուղատնտեսության արագ վերականգնմանը, տնտեսության և մշակույթի զարգացմանը: Արագ տեմպերով զարգացում ապրեց Բաքվի նավթային արդյունաբերությունը, աճեց մանգանի արդյունահանումը Վրաստանում, վերականգնվեց պղծնի արդյունաբերությունը Հայաստանում: Անդրկովկասյան Դաշնության մայրաքաղաքը Թիֆլիսն էր, սակայն Անդրկենտգործկոմի նիստերն անցկացվում էին նաև Բաքվում և Երևանում¹²⁸:

¹²⁵Տե՛ս Գալոյան Գ., Պատմության..., էջ 431:

¹²⁶Տե՛ս Образование Союза Советских Социалистических Республик, Москва, 1972, с. 359.

¹²⁷Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 246:

¹²⁸Տե՛ս Агаян Ц., նշվ., աշխ., էջ 242:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք արտաքին վտանգը, երկրում տիրող տնտեսական սոսկալի վիճակը, պատահական չէր, որ Հայաստանը պետք է կողմ լիներ Անդրդաշնության ձևավորմանը: Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծման նպատակը, իհարկե, նրա կազմի մեջ մտած հանրապետություններին անկախությունից զրկելն էր, հեշտ կառավարելի դարձնելը, սակայն մյուս կողմից այն որոշ չափով կարգավորում էր նաև երեք հանրապետությունների միջև փոխհարաբերությունները, լուծում նրանց միջև ծագած խնդիրները. բնականաբար այս ամենը տեղի էր ունենում Խորհրդային Ռուսաստանի վերադաս դերակատարությամբ: Անդրդաշնության ստեղծումը, ճիշտ է, ամբողջությամբ չլուծեց և չկարգավորեց միջհանրապետական և ազգամիջյան խնդիրները, սակայն զգալի առաջընթաց քայլ եղավ՝ որոշ չափով նպաստելով ազգամիջյան հարաբերություններում անդորրի ստեղծմանը:

Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումից հետո Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային-սահմանային հարցերը ոչ միայն չդադարեցին, այլև շարունակվեցին ընդհուպ մինչև Դաշնության ինքնալուծարումը: Նախորդ տարիների նման, սակայն, դրանք չէին ուղեկցվում ազգամիջյան պատերազմներով և բախումներով. բավարարվում էին միայն այս կամ այն վիճելի շրջանի բնակիչների միջև ընդհարումներով: Վեճերի հիմնական պատճառը սահմանների հստակեցման վերաբերյալ պայմանագրերի բացակայությունն էր կամ դրանց ոչ վերջնական լինելը: Վեճերը կարգավորելու նպատակով ստեղծվեցին հողային հանձնաժողովներ, որոնք ենթակա էին Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին (Կենտգործկոմ): Վեճերը կարգավորելու նպատակով 1922 թ. դեկտեմբերին հանձնաժողով ստեղծեց նաև Անդրերկրումը Ալ. Մյասնիկյանի, Ն. Նարիմանովի և Գ. Օրջոնիկիձեի գլխավորությամբ¹²⁹:

¹²⁹St'u Нифталиев И., Азербайджанская СССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010, с. 183.

Վիճելի սահմանները կարգավորելու նպատակով ստեղծվել էին նաև տեղական հանձնաժողովներ, որոնց մեջ մտնում էին հանրապետություններից մեկական ներկայացուցիչ, ինչպես նաև Անդրկենտգործկոմի կողմից նշանակված անդամ: Վերջիններս միշտ հաշվետու էին Անդրկովկասի նախագահությանը, որը պարբերաբար քննարկում և հաստատում էր նիստերի արձանագրությունները¹³⁰:

1923 թ. փետրվարի 5-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը ստեղծեց գավառային հողային վեճերը կարգավորող կենտրոնական հանձնաժողով, որի նախագահ նշանակվեց ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահ Սաքո Համբարձումյանը, որին նույն թվականի մայիսի 14-ին փոխարինեց Սարգիս Կասյանը: Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտան Ս. Յաղուբովը և Ն. Խոմերիկին: Նույն թվականի փետրվարի 10-ի նիստում որոշվեց հանրապետությունների ներքին գործերի հողժողովմատներին առաջարկել մինչև 1923 թ. նոյեմբերի 25-ը վիճելի գավառներից երկուական ներկայացուցիչ ընտրել, որոնք առաջին անհրաժեշտության դեպքում կգործուղվեն Թիֆլիս՝ աշխատելու վիճելի հարցերը կարգավորող հանձնաժողովում¹³¹: 1924 թ. հունվարի 30-ի նիստով որոշվեց վերը նշված հանձնաժողովն անվանել «Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողով»¹³²: Այս հանձնաժողովը ևս մեկ անգամ անվանափոխվեց 1927 թ. հունիսին՝ անվանվելով Անդրդաշնության հանրապետությունների հողային հարցերը կարգավորող հանձնաժողով¹³³: Հանձնաժողովների կազմի մեջ մտնում էին նախագահը, Անդրկենտգործկոմի կողմից նշանակված երկու անդամները, ինչպես նաև ևս 6 անդամներ՝ դաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետություններից երկուական ներկայացուցիչ: Ստեղծվում էին տեղական հանձնաժողովներ, որոնց կազմի մեջ մտնում էին Անդրկենտգործկոմի կողմից նշանակված նախագահը և մեկական

¹³⁰ Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 176:

¹³¹ Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ), ֆ, 607, ց. 1, գ. 68, թ. 1:

¹³² Տե՛ս Нифталиев И., նշվ., աշխ., էջ 183:

¹³³ Хармандарян С., Сплочение народов..., с. 78:

ներկայացուցիչ շահագրգիռ հանրապետություններից: Տեղական հանձնաժողովների քննարկած հարցերը, համապատասխան նյութերով ուղարկվում էին Անդրկենտգործկոմի հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողով, իսկ նրա միջոցով՝ Անդրկենտգործկոմի նախագահություն, որի որոշումները համարվում էին վերջնական¹³⁴:

Այս բոլոր հանձնաժողովները կանգնած էին լուրջ խնդիրների առջև, քանի որ, ինչպես արդեն նշել էինք, Անդրկովկասում սահմանային-տարածքային խնդիրները 3 հանրապետությունների միջև միշտ էլ ուղեկցվել են միմյանց դեմ բախումներով: 1930 թ. սեպտեմբերի 22-ին Անդրդաշնության Կենտգործկոմի նախագահությունը այլևս աննպատակահարմար գտնելով Անդրկենտգործկոմին կից գործող Հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի գոյությունը, որոշեց այն լուծարել, իսկ հանձնաժողովի վարած բոլոր գործերը փոխանցել Անդրդաշնության հողագործության ժողկոմատին, որը ստանձներ այն նույն իրավասությունները, որն ուներ լուծարված հանձնաժողովը¹³⁵:

Անդրկովկասյան Դաշնությունը գոյություն ունեցավ շուրջ 15 տարի (1922-1936 թթ.): 1936 թ. դեկտեմբերի 6-ին խորհուրդների 8-րդ արտակարգ համագումարում հաստատվեց ԽՍՀՄ նոր սահմանադրությունը, և հենց այդ նույն համագումարի որոշմամբ լուծարվեց Անդրկովկասյան Դաշնությունը¹³⁶:

ԽՍՀՄ նոր սահմանադրությամբ 1936 թ. Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունները մտան Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ) կազմի մեջ, որպես իրավահավասար հանրապետություններ¹³⁷: 1937 թ. փետրվարին տեղի

¹³⁴ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ., աշխ., էջ 184:

¹³⁵ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 63:

¹³⁶ Տե՛ս Աղայան Ծ., Խալեյան Ե., նշվ. աշխ., երրորդ պրակ, էջ 46:

¹³⁷ Տե՛ս Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Սահմանադրությունը, Երևան, 1938, էջ 7:

ունեցան Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհուրդների արտակարգ համագումարները, որտեղ որոշվեց լուծարել Անդրկովկասյան դաշնությունը¹³⁸:

¹³⁸ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ., աշխ., էջ 76:

ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՎԵՃԵՐԸ 1922-1936 թթ.

Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանային վեճեր գոյություն են ունեցել դեռևս 1918-1920 թվականներից և շարունակաբար ընթացել են մինչև Անդրկովկասյան դաշնության լուծարումը 1937 թ.: Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների անկախության հռչակումից հետո Ադրբեջանը բազմիցս փորձել էր ձեռնարկել գրավելու Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Զանգեզուրը: Ստեղծված իրավիճակում Ղարաբաղի հայությունը 1918 թ. հուլիսի 22-26-ը Շուշիում գումարում է տեղի հայության առաջին համագումարը, որը Ղարաբաղը հռչակում է վարչատարածքային անկախ միավոր, ստեղծվում է ժողովրդական կառավարություն և ազգային խորհուրդ¹³⁹, որի արդյունքում 1918-1920 թթ. Լեռնային Ղարաբաղում իշխանությունը գտնվում էր Հայաստանի ազգային խորհրդի ձեռքում¹⁴⁰: Երկրամասում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ Ադրբեջանի նվաճողական ձգտումները շարունակվեցին նոր ուժգնությամբ: 1920 թ. ապրիլի 23-29-ը, տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարի նիստում քննության առնելով արցախահայության կողմնորոշման հարցը, որոշվեց պաշտպանել Արցախը մայր հայրենիքի հետ միավորելու հայ բնակչության արդարացի պահանջը և երկրամասը հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը, սակայն մի քանի օր անց՝ ապրիլի 28-ին խորհրդային դարձած Ադրբեջանը ստանալով Կարմիր բանակի հրամանատարության աջակցությունը Հայաստանի Հանրապետությունից պահանջեց զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղից և Զանգեզուրից՝ սպառնալով մերժողական պատասխանի դեպքում գրավել դրանք¹⁴¹: Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումները Ղարաբաղի նկատմամբ դրդեցին տեղի հայությանը 1920 թ. մայիսի

¹³⁹Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ., աշխ., էջ 115:

¹⁴⁰Տե՛ս Нагорный Карабах, историческая справка, Ереван, 1988, с. 23.

¹⁴¹ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը և նրա տարածքային կորուստները (1920-1930-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր», (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 15, Երևան, 2014, էջ 184-185:

25-ին գումարելու Ղարաբաղի հայության 10-րդ համագումարը, որը և երկրամասը հռչակեց խորհրդային¹⁴²: Արցախահայությունը հույս ուներ, որ խորհրդային կարգերի հաստատումը կնպաստի Հայաստանի հետ իրենց միավորմանը, սակայն այդ բոլորը հույսերը ի չիք դարձան: 1920 թ. հունիսի 29-ին Գ. Չիչերինը Վ. Ի. Լենին ուղղված նամակում, քննադատելով Ն. Նարիմանովի պահանջները հայկական տարածքների նկատմամբ, նշում էր, որ Ադրբեջանը հավակնություններ է ներկայացրել լայնածավալ շրջանների նկատմամբ, որոնք պատկանում են Հայաստանին և գտնվում են Հայաստանի Հանրապետության փաստացի օգտագործման տակ: Շարունակելով Չիչերինը ավելացնում էր, որ Ադրբեջանը հավակնություններ է ներկայացրել Ղարաբաղի Զանգեզուրի և Շարուր-Դարալագյազի գավառների նկատմամբ, Նախիջևանի, Օրդուբադի և Զուլֆայի հետ միասին¹⁴³: Այս ամենի հետևանքով 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև ի դեմս համապատասխանաբար Բ. Լեգրանի և Ա. Զամալյանի ստորագրվեց պայմանագիր, ըստ որի Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը հռչակվեցին «վիճելի տարածքներ» և գտնվելու էին խորհրդային զորքերի վերահսկողության տակ, սակայն դա չէր կանխորոշելու այդ տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կամ Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության իրավասությունը¹⁴⁴:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո՝ թվում է, թե Ադրբեջանի վերաբերմունքը պետք է փոխվեր Ղարաբաղի հիմնախնդրում, վերջ տրվեր նվաճողական նկրտումներին, իսկ առկա խնդիրները արդարացի լուծում ստանային: Սակայն, Ադրբեջանը ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ չէր նահանջում այն մտքից, որ Ղարաբաղը պետք է ընդգրկվի իր կազմի մեջ: Ղարաբաղի խնդրում որդեգրելով անզիջում դիրքորոշում Ադրբեջանը նորանոր քայլեր էր կատարում Խորհրդային Հայաստանից երկրամասը բռնազավթելու նպատակով: Իրեն բնորոշ ոճով Խորհրդային Ադրբեջանը օգտագործելով բոլոր

¹⁴²Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ., աշխ., էջ 116:

¹⁴³Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 516.

¹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 574:

հնարավոր միջոցները՝ այդ թվում կաշառք տալը, ահաբեկելը, փորձում էր հասնել իր համար ցանկալի արդյունքին: Ասվածի վկայությունն է Գ. Չիչերինի Վ. Լենինին ուղղված նամակը, որտեղ նշվում էր, որ Բաքվի խորհրդային իշխանությունը ցանկանում է փոխհատուցման միջոցով կաշառել ազգայնական միտումներ ունեցող տարրերին և նրանց միջոցով Ադրբեջանի համար ձեռք բերել այն տարածքները, որոնք հայտարարվում են վիճելի¹⁴⁵: Ասվածի ապացույցն է նաև Ղարաբաղի գավառային հեղկոմի նախագահ Ասադ Կարակի 1920 թ. հուլիսի 19-ին և 21-ին Գորիսի նահանգային հեղկոմի նախագահին ուղարկած նամակ-հրահանգները, որտեղ նա գրում էր, որ ադրբեջանական իշխանություններից ստացված 200 միլիոն ռուբլին պետք էր օգտագործել հայ մարդկանց կաշառելու համար և նրանց միջոցով իրագործել Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական գործողությունների ծախսողումը¹⁴⁶:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ադրբեջանի հեղկոմը 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին հանդես եկավ հռչակագրով որտեղ նշվում էր, այսուհետ տարածքային ոչ մի խնդիր չի կարող փոխադարձ արյունահեղությունների պատճառ հանդիսանալ երկու դարավոր հարևան պետությունների (Հայաստանի և Ադրբեջանի-Ն. Մ.) միջև, Հայաստանի հետ այլևս սահմանային խնդիր գոյություն չունի՝ Զանգեզուրն ու Նախիջևանը հանդիսանում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մաս, իսկ Լեռնային Ղարաբաղին տրվում էր ինքնորոշման իրավունք¹⁴⁷: Այս հռչակագրին հետևեց Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահի և արտգործոցնոմի ստորագրությամբ «Բուլոբին, բուլոբին, բուլոբին», խորագրով դիմումը, որտեղ հայտարարվում էր, որ սահմանային վեճերը վերացված են՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են ՀՍԽՀ մասեր¹⁴⁸: Այս երկու հռչակագրերի տարբերությունն ակնհայտ է՝ մի դեպքում Լեռնային Ղարաբաղին տրվում էր ինքնորոշման լրիվ իրավունք, իսկ մյուսում՝ այն համարվում էր Խորհրդային Հայաստանի մաս: Վ. Ղազախեցյանը, վերլուծելով այս երկու հռչակագրերի տարբերությունը, նախ նշում է հայ պատմագրության մեջ գոյություն

¹⁴⁵Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 517.

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 541-542, 544-545:

¹⁴⁷Տե՛ս նույն տեղում, էջ 600-601.

¹⁴⁸Տե՛ս նույն տեղում, էջ 601-602:

ունեցող այն կարծիքը, թե հրապարակված տարբերակների իսկականը Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի մաս ճանաչելն է, իսկ նրան ինքնորոշման իրավունք տալու տարբերակը՝ ադրբեջանական մամուլի կատարած կեղծիքը, իրավացիորեն հավելում է, որ հռչակագիրն ընդունվել է ոչ թե իրականացնելու, այլ Հայաստանի խորհրդայնացումն ապահովելու համար, և դա խաբուսիկ քայլ էր¹⁴⁹:

Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող վեճերը քննարկվեցին 1921 թ. հունիսի 25-27-ը Թիֆլիսում¹⁵⁰: Հանձնաժողովում Հայաստանը ներկայացնում էր արտգործոլյուն Ա. Բեկզադյանը: Այստեղ քննարկվեց նաև Ղարաբաղի խնդիրը: Հանձնաժողովի նիստը սկսվեց Բեկզադյանի ելույթով, ով նիստի մասնակիցների ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ ցարական իշխանության օրոք Անդրկովկասում եղած վարչատարածքային բաժանումները չեն բխում երկրամասի ազգերի նորմալ զարգացման շահերից, այլ ուղղված են գաղութային վիճակը այնտեղ պահպանելու նպատակին: Ա. Բեկզադյանը իր ելույթում ներկայացրեց նաև Հայաստանի չափազանց ծանր վիճակը, որն առաջացել էր Մոսկվայի պայմանագրի հետևանքով, և այդ պայմաններում Հայաստանը որպես ինքնուրույն քաղաքական միավոր չէր կարող գոյատևել, ուստի նա խնդրեց Վրաստանին և Ադրբեջանին Հայաստանի օգտին տարածքային զիջումներ կատարել՝ հանուն ընդհանուր համերաշխության, հանուն մեկ անգամ ընդմիջտ ամենաանկեղծ բարեկամական փոխհարաբերությունների հաստատման¹⁵¹: Այդ զիջումներն առաջարկվում էր կատարել հայերով հոծ բնակչություն ունեցող շրջաններում: Խոսքը վերաբերվում էր հիմնականում Ախալքալակի գավառին, որտեղ հայերը կազմում էին 72 տոկոսը, Լոռվա Չեզոք գոտուն և Լեռնային Ղարաբաղին, որտեղ հայերը կազմում էին 94 տոկոսը: Հատկանշական է, որ Ի. Ստալինը նույնպես համաձայնվել էր այդ տեսակետին, երբ Ալ. Մյասնիկյանը և Ալ. Բեկզադյանը տեսակցել էին նրան Մոսկվայում: Վրաստանի հանձնաժողովը քաղաքական նկատառումներով լիովին մերժեց տարածքներ զիջել, ավելին՝ պահանջ ներկայացրեց չեզոք գոտու մի մասի

¹⁴⁹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 140-141:

¹⁵⁰ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 640-642.

¹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

նկատմամբ¹⁵²: Վրաստանի մերժողական պատասխանից հետո ադրբեջանական պատվիրակությունն նույնպես առարկեց Բեկզադյանին, հայտարարելով թե չլսված բան է, որ Լեռնային Ղարաբաղը անցնի Հայաստանին և որ իրենք այդ հարցի համար որևէ ցուցում չունեն, ուստի առաջարկեց հարցի լուծումը փոխադրել հաջորդ օրվա նիստ¹⁵³: Սակայն հաջորդ հրավիրված նիստում Ադրբեջանի պատվիրակությունը հայտարարեց, որ Բաքվից պատասխան չունի, ուստի հարցը շարունակվեց բաց մնալ: 1921 թ. հունիսի 27-ին տեղի ունեցավ վերջին նիստը: Ադրբեջանական կողմը անընդունելի համարեց Բեկզադյանի առաջարկած ձևով Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծումն, հիմնավորելով Ադրբեջանի Լեռնային Ղարաբաղի հետ ունեցած տնտեսական կապով¹⁵⁴: Այսպիսով, կրկին Հայաստանի հիմնավոր պահանջները անտեսվեցին՝ նախապատվությունը տալով տնտեսական գործոնին:

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը քննարկվեց նաև 1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարված ՌԿ (Բ) Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի նիստում: Այստեղ հուլիսի 4-ին Ի. Ստալինի մասնակցությամբ որոշվեց Լեռնային Ղարաբաղը ընդգրկել Խորհրդային Հայաստանի կազմում¹⁵⁵: Սակայն այս արդարացի որոշումը երկար կյանք չունեցավ, քանի որ անմիջապես հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստում որոշվեց Ղարաբաղը թողնել Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում՝ հիմնավորելով մուսուլմանների և հայերի ազգային խաղաղության և Վերին ու Ներքին Ղարաբաղների տնտեսական կապի անհրաժեշտությունից, ինչպես նաև Անդրբեջանի հետ նրա մշտական կապից: Ղարաբաղին տրվեց մարզային լայն ինքնավարություն, վարչական կենտրոն նշանակելով Շուշի քաղաքը: Ըստ այդմ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին հանձնարարվեց որոշել Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի սահմանները և ներկայացնել Կովկասյան բյուրոյի հաստատմանը¹⁵⁶: Սա

¹⁵² Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 149:

¹⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150:

¹⁵⁴ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с 646.

¹⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 649-650.

¹⁵⁶ Տե՛ս К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской СССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989, с. 12.

ակնհայտ անարդար և ոչնչով չհիմնավորված որոշում էր, քանի որ Ղարաբաղում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին, և այս պարագայում դժվար թե մուսուլմանները դեմ լինեին նրան, որ հայերով բնակեցված երկրամասը անցնի Հայաստանին: Այսպիսով, նիստում անտեսվեցին Ղարաբաղի հայության և Խորհրդային Հայաստանի արդարացի և հիմնավոր պահանջները, հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմը չընդունեց այս որոշումը և 1921 թ. հուլիսի 16-ին իր անհամաձայնությունը հայտնեց այս որոշման նկատմամբ¹⁵⁷: 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը ընդունվեց Ի. Ստալինի աջակցությամբ և Ն. Նարիմանովի ներկայացրած վերջնագրերի հետևանքով: 1921 թ. հուլիսի 5-ի նիստի ընթացքում չափազանց պասիվ գտնվեց Ալ. Մյասնիկյանը և վճռական քայլերի չդիմեց, ինչպես դա արել էր Ն. Նարիմանովը նախորդ օրը: Նա նույնպես Նարիմանովի օրինակով կարող էր պահանջել հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխել Մոսկվա, որը կարծում ենք միանգամայն արդարացի և ճիշտ կլիներ: Հետագայում՝ 1922 թ. հունվարի 26-29-ին, տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում, Ալ. Մյասնիկյանը այն հարցին, թե ինչու՞ Ղարաբաղը չմիացավ Հայաստանին, պատասխանել է, որ Ադրբեջանն ասել էր, որ եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա նրանք կդադարացնեն նավթի մատակարարումը¹⁵⁸: Այս ամենը հաշվի առնելով, հարկ է նշել, որ հայկական կողմը, ամեն դեպքում, ինչպես հարկն է չպայքարեց Ղարաբաղի համար:

Ադրբեջանը, սակայն, չէր ցանկանում անգամ կենսագործել Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու որոշումը: Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հարցի շարունակ ձգձգումը, բնականաբար, անհանգստացնում էր Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին: 1922 թ. հուլիսի 5-ին Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի պլենումը քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղի դրության մասին հարցը» ընդունեց որոշում, ըստ որի՝ հարկավոր էր դիմել Անդրերկրյան՝ իրականացնելու Կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ, որից հետո Անդրերկրկոմը 1921 թ. հոկտեմբերի 27-ին հանձնարարում է Անդրկոմկուսի

¹⁵⁷Տե՛ս Нагорный Карабах, с. 33.

¹⁵⁸Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 121:

կենտրոնին իրականացնել 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարություն տրամադրելու հարցը կրկին քննարկվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում Ալ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ իրավիրված պլենումի նիստում: Այստեղ որոշում ընդունվեց կազմավորել Լեռնային Ղարաբաղի գործով հատուկ կոմիտե, իսկ դեկտեմբերի 15-ին՝ ստեղծվում է Լեռնային Ղարաբաղի գործերով կենտրոնական հանձնաժողովի կազմը Արմենակ Կարակազովի գլխավորությամբ¹⁵⁹, հանձնաժողովի կազմում ընդգրկեցին նաև Կիրովը և Միրզաբեկյանը¹⁶⁰: Հաստատվեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի գործերով զբաղվող հանձնաժողովի յոթ հոգանոց կազմ, հանձնարարելով նրանց կարգավորել Շուշիի, Զեբրայիլի և Զևանջիի գավառների շրջանում առկա հողային վեճերը¹⁶¹: Հետևողական լինելով իրենց քաղաքականությանը ադրբեջանական կողմը համառորեն ձգձգում էր իրագործել 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը, ուստի Անդրերկրյան կրկին անգամ անդրադարձավ այս խնդրին: 1923 թ. հունիսի 27-ին Անդրերկրյանի նիստում լսելով Ղարաբաղի կոմիտեի վերաբերյալ Շադունցի և Կարակազովի զեկուցումները, որոշվեց հանձնարարել Ադրբեջանի կոմկուսի կենտրոնին մեկ ամսվա ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրել¹⁶²: Մոտ 10 օր անց՝ 1923 թ. հուլիսի 7-ին չկարողանալով այլևս ձգձգել Ադրբեջանի խորհուրդների ԿԳԿ-ի նախագահությունն ընդունում է «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» (ԼՂԻՄ) կազմավորելու մասին դեկրետը¹⁶³: Դեկրետում ասվում էր, որ ազգային հալածանքի և անհավասարության, ազգային թշնամանքի և ժողովուրդների ատելության վերացման նպատակով Ադրբեջանի խորհուրդների Կենտգործկոմի նախագահությունը որոշեց Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից կազմավորել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզ Խանքենդի¹⁶⁴ կենտրոնով¹⁶⁵: Սա ադրբեջանական կառավարության հերթական

¹⁵⁹Տե՛ս Наджафов Б., նշվ. աշխ., էջ 123.

¹⁶⁰Տե՛ս К истории образования..., էջ 82:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

¹⁶²Տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, Документы и комментарий, Москва, 2008, с. 651.

¹⁶³Տե՛ս Маммадов И., Мусаев Т., նշվ., աշխ. էջ 35:

¹⁶⁴ Խանքենդի՝ գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշի գավառում, այժմ՝ Ստեփանակերտ, տե՛ս «ՀՀՏԲ», հ. 2, Դ-Կ, Երևան, 1988, էջ 656:

¹⁶⁵Տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 651.

խորամանկ քայլն էր, քանի որ, ինչպես նշել էինք 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումով, կենտրոնը պետք է լիներ Շուշի քաղաքը: Խանքենդն այդ ժամանակ գրեթե ամբողջովին ավերված էր, իսկ Շուշին՝ ոչ: Ուստի, կենտրոնը Շուշին դարձնելով, ադրբեջանական կառավարությունը վտանգ էր զգում, որ այն կարող էր դառնալ հոգևոր-մշակութային կենտրոն և ժողովրդի համախմբման խորհրդանիշ՝ հանուն ազգային նպատակների:

Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալուց հետո անգամ Ադրբեջանը չհրաժարվեց Ղարաբաղին տիրելու մտադրությունից: Նախ 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումով ինքնավարություն պետք է տրվեր ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղին, ուստի Ադրբեջանը խախտել է նաև այս որոշումը, որից հետո 1923 թ. հուլիսի 7-ին «Ինքնավար Ղարաբաղի և Քրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի» նիստում որոշվեց Ղարաբաղի դաշտային մասերից ստեղծել մարզային վարչություն՝ Աղդամ կենտրոնով, ինչպես նաև կազմավորել Ինքնավար Քրդստան, որի կենտրոնները և սահմանները որոշել Լեռնային Ղարաբաղի սահմանների հաստատումից հետո¹⁶⁶: 1923 թ. հուլիսի 16-ին, լսելով Ղարաբաղյան հարցով զբաղվող հանձնաժողովի Բունիաթզադեի զեկույցը, որոշվեց Ինքնավար Ղարաբաղի կազմում ընդգրկել Սկոբելևկայի հասարակության ռուսական ավերված գյուղերից մնացած տարածքները, Շուշի քաղաքը մտցնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմի մեջ, քրդերով զբաղեցրած տարածքներում Ղուբաթլու գավառի հիմքի վրա, ստեղծել «Քրդական գավառ», որն ստացավ «Կարմիր Քրդստան» անվանումը, իսկ ժողովմխորհին հանձնարարել խորհրդային կարգով որոշել այդ գավառների հստակ սահմանները և վարչական կենտրոնները: Քրդստանի գավառը գտնվում էր Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև և ներառում էր Քելբաջարի, Լաչինի և Ղուբաթլուի շրջանները¹⁶⁷:

¹⁶⁶Տե՛ս К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925, с. 96.

¹⁶⁷ Տե՛ս Բաբայան Դ., «Կարմիր Քրդստան». Պատմա-քաղաքական ակնարկ, «Մերձավոր և Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 26, Երևան, 2007, էջ 100:

Նույն նիստում որոշվեց նաև ստեղծել Կարակազովի նախագահությամբ ԼՂԻՄ-ի Հեղկոմ 5 հոգուց բաղկացած¹⁶⁸: Արդյունքում 1923 թ. օգոստոսի 6-ին Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի հրամանագրով արհեստականորեն ստեղծված Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների կազմում ներառնվեցին այն տարածքները որոնք չէին ընդգրկվել ԼՂԻՄ-ի կազմի մեջ¹⁶⁹: Այս ամենի արդյունքում 1923-1924 թթ. արդյունքում Ադրբեջանին հաջողվեց ԼՂԻՄ-ի շուրջ 8000 քառ. կմ. տարածքից անջատել մոտ 3000 քառ. կմ-ը¹⁷⁰: Ադրբեջանը սակայն այսքանով չբավարարվեց և հետագա տարիներին շարունակում էր նորանոր տարածքներ զավթել ԼՂԻՄ-ից: 1930-ական թվականներին ԼՂԻՄ-ից Ադրբեջանի Կարյագինո գավառին փոխանցվեց հայկական Ողեր¹⁷¹ գյուղը, Հարար¹⁷², Քյոհնաշեն, Ճամբարախաչ, Իրչան, Այրակ գյուղերը՝ Լաչինին, Դադիվանք համալիրն՝ Քյալբաջարի շրջանին, Մարտունու շրջանի Գյուլաբլու¹⁷³ և Աբդալ գյուղերը՝ Աղդամի շրջանին և այլն¹⁷⁴: Արդեն 1933 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ադրբեջանական պաշտոնական տվյալներով ԼՂԻՄ-ի տարածքը կազմում էր 4431,7 քառ. կմ¹⁷⁵:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թվականների ընթացքում ադրբեջանական իշխանությունների նենգ քաղաքականության արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի գրեթե կեսը փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին:

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը զգալիորեն նպաստեց նրա կազմի մեջ մտած հանրապետությունների ներքին կյանքի կայունացմանը, տնտեսության վերականգնմանը, սակայն առկա սահմանային-տարածքային խնդիրները կարգավորել ոչ միշտ էր հաջողվում: 1921 թ. մայիսին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմատ տեղեկություններ էին ստացվել ադրբեջանցի

¹⁶⁸ Տե՛ս К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925, с. 96:

¹⁶⁹ Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 127-136:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում էջ 130:

¹⁷¹ Ողեր՝ գյուղ Ղարաբաղի Դիզակի գավառում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ» հ. 4, Ն-Վ, Երևան, 1998, էջ 170:

¹⁷² Հարար գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառում, Խորհրդային շրջանում վերանվանվել է Ջաֆարաբադ, այժմ՝ Ներքին Ֆարաջան, Արցախի Հանրապետության Բերձոր քաղաքում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 384:

¹⁷³ Գյուլաբլու՝ այժմ Գյուլաբլի, Ադրբեջանի Հանրապետության Աղդամի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, Ա-Դ Երևան, 1986, էջ 902:

¹⁷⁴ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 141:

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142:

գյուղացիների կողմից սահմանային Լալիգեղ¹⁷⁶ և Ուզունթալա¹⁷⁷ հայկական գյուղերի բռնազավթման և Աքսիբարայի կիրճի անտառի ոչնչացման մասին¹⁷⁸: Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն այս առիթով բնականաբար բողոք ներկայացրին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանություններին: Դա սակայն չտվեց ցանկալի արդյուքնը, քանի որ նման օրինակ բողոքներն, որպես կանոն, պարզապես անտեսվում էին ադրբեջանական կառավարության կողմից:

1921 թ. հունիսին Կովկասյան բյուրոյի պլենումը որոշեց թույլատրել քոչվորների ազատ ելումուտը անդրկովկասի արոտավայրեր¹⁷⁹: Այս որոշման հետևանքով երեք հանրապետությունների գյուղացիներն իրավունք էին ստանում ազատ տեղաշարժվելու սահմանակից արոտավայրերում, ինչը բնականաբար նոր վեճերի, բախումների և թյուրիմացությունների տեղիք էր տալիս անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների սահմանակից գավառների միջև՝ կապված արոտավայրերի օգտագործման իրավունքի հետ:

Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև տարածքային-սահմանային վեճերը շարունակվեցին նաև Անդրկովկասյան Դաշնության տարիներին: Սակայն՝ ի տարբերություն Անդրկովկասյան Դաշնությանը նախորդող տարիների, 1922 թ. սկսած՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև առկա սահմանային-տարածքային խնդիրները սկսեցին առավել խաղաղ հանգուցալուծում ստանալ, ինչին մեծապես նպաստում էր Անդրկովկասյան Դաշնությունը: Ճիշտ է, երբեմն վիճելի շրջանների գյուղացիների միջև տեղի էին ունենում ընդհարումներ, որոնք հիմնականում հրահրում էին ադրբեջանցիները, սակայն դրանք չէին վերաճում սուր, արյունոտ բախումների և կարգավորվում էին հիմնականում Անդրկովկասյան ԿԳԿ-ի նիստերի նախագահության դահլիճներում: Պետք է փաստել, որ վերոնշյալ նիստերի որոշումները ոչ միշտ էին ունենում հայանպաստ դիրքորոշում, քանի որ

¹⁷⁶ Լալիգեղ, այժմ՝ Վազաշեն գյուղ, Հայաստանի Հանրապետության Իջևանի շրջանում, տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 2, էջ 556:

¹⁷⁷ Ուզունթալա, այժմ՝ Այգեհովիտ, գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, Տ-Ֆ, Երևան, 2001, էջ 173:

¹⁷⁸ ՀԱԱ., ֆ. 114, ց. 2, գ. 45, թ. 54-55:

¹⁷⁹ Хармандарян С., Сплочение народов..., с. 288:

դրանց արդյունքում Խորհրդային Հայաստանը կորցրեց կարևոր նշանակություն ունեցող զգալի տարածքներ:

Բնակիչների միջև մշտապես շարունակվող վեճերին և բախումներին վերջ տալու նպատակով 1922 թ. մայիսի 8-ին Անդրդաշնության Միութենական խորհուրդը կազմեց Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանային վեճերը կարգավորող հանձնաժողով, իսկ մայիսի 15-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմն տարածքային-սահմանային վեճերը լուծող հանձնաժողովներում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակեց Մ. Ղարաբեկյանին¹⁸⁰: Հողային վեճերին վերջ տալու նպատակով հողային հանձնաժողով ստեղծեց նաև ՌԿ(Բ) Կ Անդրերկրկոմը: Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտան Ալ. Մյասնիկյանը, Գ. Օրջոնիկիձեն, Ն. Նարիմանովը¹⁸¹:

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծման առաջին տարվանից՝ 1922 թ. սկսած, Հայաստանի և Ադրբեջանի համապատասխանաբար Դիլիջանի և Ղազախի գավառների միջև առկա էին սահմանային սուր վեճեր: Դաշնության ստեղծման սկզբնական փուլում վեճերն ընթանում էին հայկական և մուսուլմանական Թաթուլ¹⁸², Չախմախլի¹⁸³ և Լալիգեղ (Լալաքենդ) գյուղերի, Կոթի¹⁸⁴ ու Դաշսագլի (Դաշ Սալառլի¹⁸⁵) գյուղերի միջև «Կարաչալ» տեղամասի համար՝ 304 դեսյատին (1 դեսյատինը հավասար է 1.09 հեկտարի) տարածքով, Կողբ¹⁸⁶ և Շիխլի գյուղերի միջև՝ «Չամչա» տեղամասի համար՝ 940 դեսյատին տարածքով, Դովեղ¹⁸⁷ և Քյամարլի¹⁸⁸ գյուղերի միջև՝ «Բաղման-ջալախ» կոչվող տեղամասի նկատմամբ,

¹⁸⁰ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում..., էջ 60:

¹⁸² Թաթուլ, այժմ Պառավաքար, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 391:

¹⁸³ Չախմախլի, գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 4, էջ 199:

¹⁸⁴ Կոթի, այժմ՝ Շավարշավան, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 187:

¹⁸⁵ Դաշ Սալառլի, գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում, այժմ՝ Դաշ Սալախլի, Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախի գավառում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 2, էջ 30:

¹⁸⁶ Կողբ, գյուղ ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 3, էջ 196:

¹⁸⁷ Դովեղ, գյուղ ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 2, էջ 138:

¹⁸⁸ Քյամարլի (Քամարլի), գյուղ Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, էջ 295:

Բարանա¹⁸⁹ և Ղայմախլի¹⁹⁰ գյուղերի միջև՝ «Աջի» տեղամասի համար 1002 դեսյատին տարածքով¹⁹¹:

Արխիվային վավերագրերում պահպանվել են հստակ նյութեր վեճերի առարկա տարածքների և դրանց հետագա ընթացքի մասին: Թաթլու գյուղում վեճն առաջացել էր 1923 թ. ապրիլին: Մուսուլման գյուղացիները գրավել էին հայերին պատկանող հողերը, և հայկական կողմը պահանջում էր հետ վերադարձնել դրանք: Սահմանային հարցերը կարգավորող հանձնաժողովի նիստում որոշվեց հայերին վերադարձնել իրենց հողը, սակայն հնարավորություն տալ մուսուլմաններին օգտագործել այն մինչև բերքահավաքի ավարտը¹⁹²:

Հաջորդ վիճելի խնդիրը հայկական Լալիգեղ (Լալաքենդ) և ադրբեջանական Չախմախլի գյուղերին հարակից 69 դեսյատին տարածքն էր: Հարցը քննարկվեց 1924 թ. դեկտեմբերի 24-ին Անդրդաշնության հանրապետությունների հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը կարգավորող հանձնաժողովի նիստում: Այստեղ որոշվեց հաստատել 1924 թ. նոյեմբերի 8-ի տեղական հանձնաժողովի եզրակացությունը ըստ որի՝ 69 դեսյատին տարածքը հանձնել Լալիգեղին, քանի որ այն փաստացի օգտագործում էին այդ գյուղի բնակիչները¹⁹³:

Կոթի և Դաշսագլի գյուղերի միջև վեճի առարկան Կարաչալ տեղամասն էր: Այստեղ վեճը ծագել էր դեռևս հայ-թաթարական բախումների ժամանակ, որոնց արդյունքում Կոթի գյուղն այրվել էր, որի հետևանքով բնակիչները թողել էին գյուղը և բնակություն հաստատել սարերում: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո կոթեցիները վերադարձել էին և պահանջում էին տեղամասը հանձնել իրենց, քանի որ գյուղը սակավահող էր, և մի քանի տասնամյակ նրանք փաստացի օգտագործել էին այդ տեղամասը: Նույնպիսի պահանջ ներկայացրել էին նաև դաշսագլիցիները: 1923 թ. փետրվարի 23-ին Անդրկենտգործկոմի սահմանային գավառների միջև վեճերը կարգավորող հանձնաժողովի նիստում որոշվեց վիճելի

¹⁸⁹ Բարանա, այժմ՝ Նոյեմբեյան, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ» հ. 4, էջ 11:

¹⁹⁰ Ղայմախլի գյուղ Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 513:

¹⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 26 և շրջ., տե՛ս նաև Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 81-82:

¹⁹² Տե՛ս նույն տեղում, ց 2, գ. 3, թ. 131:

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 8, գ. 44, թ. 230:

տեղամասը հանձնել քիչ հող ունեցող գյուղին, ուստի անհրաժեշտ էր տեղում հետաքննություն անցկացնել՝ որոշելու համար վիճելի գավառների հողային պատկանելությունը: Հարցի լուծման համար այնտեղ մեկնեցին Քարվանսարայի և Ղազախի գործկոմների ներկայացուցիչները տեղում հետաքննություն անցկացնելու նպատակով, որի արդյունքում որոշվեց Կոթի և Դաշսագլի գյուղերի բնակիչներին փոխանցել այն տարածքները, որոնք նրանք օգտագործում էին մինչև Կոթի գյուղի այրվելը¹⁹⁴: Մինչև հարցին վերջնական լուծում տալը որոշվեց վիճելի տեղամասը գրեթե հավասարապես բաժանել գյուղացիների միջև¹⁹⁵: Խնդիրը քննարկվեց նաև 1923 թ. հունիսի 9-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստում, որտեղ որոշվեց Կարաչալ տեղամասը բաժանել երկու մասի. հարավային փոքր հատվածն անցնելու էր Դաշսագլի գյուղին, իսկ հյուսիսային մեծ հատվածը պետք է անցներ սակավահող Կոթի գյուղին¹⁹⁶: Ադրբեջանցի պատմաբան Ի. Նիֆթալիևը, ադրբեջանական պատմագիտությանը բնորոշ ոճով փորձելով խեղաթյուրել փաստերը, նշում էր, որ Անդրկովկասյան դաշնության տարիներին հայ-ադրբեջանական սահմանային վեճերը հիմնականում լուծվել են հոգուտ Հայաստանի՝ մատնանշելով զանազան արխիվային ֆոնդեր: Ի տարբերություն ադրբեջանական այլ աղբյուրների՝ Ի. Նիֆթալիևի աշխատությունն առանձնանում է փաստերի որոշակի ճշտությամբ. մասնավորապես վերը նշված տեղեկություններն առկա են նաև նրա աշխատության մեջ և ներկայացված են ըստ արժանվույն: Սակայն Կարաչալ տեղամասի վերաբերյալ Ի. Նիֆթալիևը նշում էր, որ տարածքը 1926 թ. ամբողջությամբ անցել է Խորհրդային Հայաստանի Կոթի գյուղին¹⁹⁷: Այս տեղեկությունը ներկայացնելիս Ի. Նիֆթալիևը չի մատնանշում որևէ աղբյուր, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա պարզապես ցանկացել է հիմնավորել իր այն կարծիքը, որ հայ-ադրբեջանական սահմանային խնդիրները հիմնականում լուծվել են հոգուտ Հայաստանի¹⁹⁸: Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, իհարկե, շատ կցանկանային, որ սահմանային խնդիրները կարգավորվեն հոգուտ

¹⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 3, թ. 131 և շրջ:

¹⁹⁵ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 68, թ. 2:

¹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 77, թ. 6:

¹⁹⁷ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 187:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 187:

Հայաստանի, սակայն իրականությունն այլ էր. Հայաստանին տալով փոքրիկ հողակտորներ՝ փոխարենը հսկայաձավալ տարածքներ էին վերցնում:

Վեճեր էին ընթանում նաև հայկական Կողբ և ադրբեջանական Շիխլի գյուղերի միջև: Այս վեճը քննարկվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ի նիստում: Այստեղ որոշվեց վիճելի «Չամչա» տեղամասը տալ շիխլիցիներին: Այս անգամ հայկական ԿԳԿ-ն լռելյայն չհամակերպվեց այս որոշման հետ և խնդրեց այն վերանայել, քանի որ պարզվել էր որ շիխլիցիների տարածքները համեմատաբար ավելի շատ են: Հարցը քննարկվեց նաև 1924 թ. մարտի 17-ի Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում: Այստեղ հանձնաժողովը որոշեց ևս մեկ անգամ վերանայել հարցը, որի արդյունքում մարտի 28-ին առաջարկեց Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմներին անհապաղ Անդրդաշնության կենտգործկոմ ներկայացնել մանրամասն տեղեկություն հողի քանակի, ինչպես նաև բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ¹⁹⁹: Ի վերջո, 1924 թ. հոկտեմբերի 27-ին հողհանձնաժողովի կայացած նիստում որոշվեց տեղամասը հանձնել Կողբին²⁰⁰: Այս որոշումը հաստատվեց նաև 1924 թ. դեկտեմբերի 24-ի Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նիստում²⁰¹: Պետք է նշել, որ սա հայկական կողմի ընդդիմության եզակի դեպքերից մեկն էր, որը պսակվեց հաջողությամբ, սակայն, ցավոք այս վճռականությունը բացակայում էր սահմանային մյուս վեճերը հոգուտ Ադրբեջանի լուծելու ժամանակ: Կարծում ենք, նման վճռականությունը կարող էր զգալի բարելավել Խորհրդային Հայաստանի սահմանային-տարածքային դիրքերը, եթե լիներ շարունակական:

Դովեղ և Քյամարլի գյուղերի միջև վեճն ընթանում էր Բաղման-ջալախ կոչվող տեղամասի 3894 դեսյատին տարածքի շուրջ: Այստեղ, ի ուրախություն հայկական կողմի, 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ին Յաղուբովի գլխավորած հանձնաժողովը վեճը լուծեց հոգուտ Դովեղ գյուղի²⁰²: Այս որոշումը բնականաբար դժգոհություն առաջացրեց քյամարլեցիների մեջ, և նրանք բռնագրավեցին այդ

¹⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 38 և շրջ:

²⁰⁰ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 187:

²⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 44, թ. 234:

²⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

տարածքը, սկսեցին անտառահատել այն՝ խոչընդոտելով Դովեղի բնակչության մուտքն այնտեղ²⁰³։ Բնակչության միջև վեճերը դադարեցնելու նպատակով տարածքը 1925 թ. հավասարապես բաժանվեց երկու կողմերի միջև։ Այստեղ կարևոր ենք համարում նշել, որ այս խնդրի վերաբերյալ ադրբեջանական պատմագիտությունը հակառակ պատկերն է ներկայացնում։ Ադրբեջանցի պատմաբան Ի. Նիֆթալիևը նշում է, որ 1923 թ. սեպտեմբերի 23-ի նիստով Բաղման-ջալախ տեղամասը հանձնվել է Քյամարլի գյուղին, որից հետո 1925 թ. Անդրկենտգործկոմի որոշմամբ տեղամասը հավասարապես բաժանվել է կողմերի միջև²⁰⁴։ Նա պարզապես փորձել է թաքցնել Քյամարլի գյուղի բնակիչների բռնագրավումների փաստը, քանի որ այս դեպքում նրանք դժգոհելու պատճառ չէին ունենա, և հետևապես կբացառվեր նաև նրանց կողմից բռնագրավումների անհրաժեշտությունը։

Ինչ վերաբերում է Աջի տեղամասի նկատմամբ հայկական Բարանա և ադրբեջանական Ղայմախլի գյուղերի միջև վեճին, այստեղ հողհանձնաժողովի 1924 թ. մարտի 28-ի նիստում որոշվեց մինչև հարցին վերջնական լուծում տալը տեղամասը թողնել երկու կողմերի համատեղ օգտագործմանը՝ առաջարկելով Հայաստանի և Ադրբեջանի հողժողովոմներին տեղամասը բաժանել երկու հավասար մասի²⁰⁵։ Հարցը վերջնական լուծում ստացավ 1924 թ. հոկտեմբերի 31-ին կայացած Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նիստում, որտեղ հաստատվեց տեղամասը բաժանելու Կոչետկովի առաջարկը. հյուսիսարևելյան մասը՝ 612 դեսյատին տարածքով, հանձնվեց Ադրբեջանի Ղայմախլի, իսկ հարավարևմտյանը՝ 390 դեսյատին տարածքով՝ Հայաստանի Բարանա գյուղին²⁰⁶։ Նիստում որոշվեց նաև հետագա հնարավոր բարդություններից և վեճերից խուսափելու համար առաջարկել Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմներին անհապաղ համապատասխան քարոզչություն իրականացնել բնակչության շրջանում։

²⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 39, գ. 143, թ. 95 և շրջ։

²⁰⁴ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 188։

²⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 78, թ. 16։

²⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 50։

Դիլիջանի և Ղազախի գավառների միջև վեճը համապատասխանաբար Մոսեսքենդ²⁰⁷ և Ալիբեգլի²⁰⁸ գյուղերի միջև 228 դեսյատին տարածքի համար էր: Այս խնդրի վերաբերյալ Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովը 1924 թ. դեկտեմբերի 24-ի նիստում որոշեց վիճելի տարածքն ամբողջությամբ թողնել Մոսեսքենդ գյուղին²⁰⁹: Այս նիստում կարգավորվեցին նաև մի շարք այլ սահմանային հարցեր: Այսպես, նույն Ալիբեգլի գյուղի և Դիլիջանի գավառի Ղզլբուլախ²¹⁰ գյուղի միջև վեճ էր ընթանում 68 դեսյատին տարածքի պատկանելության շուրջ: Նիստում որոշվեց տարածքը գրեթե ամբողջությամբ (67 դեսյատին) հանձնել Ղզլբուլախ գյուղին, իսկ մնացած մասը՝ Ալիբեգլի գյուղին²¹¹:

Մյուս վիճելի խնդիրը վերաբերում էր չորս հողակտորների՝ ընդհանուր 470 դեսյատին տարածքով, որոնք կրում էին մեկ ընդհանուր՝ Գյունաշ անունը: Վեճն ընթանում էր Ղազախի գավառի Ալիբեգլի և Գաջալի գյուղերի և Դիլիջանի գավառի Նորաշեն²¹² գյուղի միջև: Հողհանձնաժողովը որոշեց առաջին հողակտորը (30 դեսյատին) ամբողջությամբ թողնել Ալիբեգլի, երկրորդը (14 դեսյատին)՝ Գաջալիին, իսկ երրորդը (192 դեսյատին) և չորրորդը (234 դեսյատին) բաժանել վիճելի գյուղերի միջև²¹³:

Հայ-ադրբեջանական սահմանային-տարածքային խնդիրների շարքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում նաև Զանգեզուրի հարցը: Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորման առաջին տարիներից սկսած՝ շարունակվում էին վեճերը Խորհրդային Ադրբեջանի Ղուբաթլու գավառի հետ: Ավելի վաղ՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի վանքում տեղի ունեցած համազանգեզուրյան առաջին համագումարը, որտեղ որոշվեց Զանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար՝ մտցնելով հանրապետական իրավակարգ, մնալով անկախ, մինչև քաղաքական հնարավորություն լիներ միանալու Հայաստանին²¹⁴: 1921 թ. ապրիլի

²⁰⁷ Մոսեսքենդ, այժմ Մոսեսգեղ, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 3, էջ 866:

²⁰⁸ Ալիբեգլի, այժմ՝ Ալիբեյլի, ԱՀ Զանգեզուրի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 81:

²⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 44, թ. 230 և շրջ.:

²¹⁰ Ղզլբուլախ, այժմ՝ Կարմիրաղբյուր, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 3, էջ 561:

²¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 44, թ. 231:

²¹² Նորաշեն՝ այժմ Նոր գյուղ, ՀՀ Կոտայքի մարզում, տե՛ս ՀՀՇՏԲ, հ. 4, էջ 18:

²¹³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 44, թ. 231-232:

²¹⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 375:

26-ին նույն Տաթևի վանքում տեղի ունեցավ Զանգեզուրի հայության երկրորդ համագումարը որտեղ Ինքնավար Սյունիքը վերանվանվեց Լեռնահայաստան, Գորիս քաղաքը նշանակվեց մայրաքաղաք, ինչպես նաև ստեղծվեց կառավարություն Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ²¹⁵: Այս կառավարությունը երկար կյանք չունեցավ և մի քանի ամիս անց՝ հուլիսի 13-ին Զանգեզուրում հաստատվեցին Խորհրդային կարգեր, որի արդյունքում Խորհրդային Հայաստանի կազմում մնաց Զանգեզուրի արևմտյան հատվածը²¹⁶: 1921 թ. օգոստոսի 31-ին, Խորհրդային Հայաստանի ժողկոմխորհը որոշում է ընդունում Զանգեզուրի գավառ կազմելու մասին՝ Գորիս կենտրոնով: Այն պետք է ներառեր Գորիսի, Դիսի, (Տեղ), Տաթևի, Սիսիանի, Ղափանի և Մեղրիի գավառակները²¹⁷:

Այդուհանդերձ Զանգեզուրի հատվածում սահմանը դեռևս հստակ չէր, որի հետևանքով երկու կողմերի միջև տարաձայնություններ էին առաջանում, ուստի անհրաժեշտ էր որքան հնարավոր է շուտ կատարել սահմանագծման աշխատանքներ: Վեճերը կարգավորելու նպատակով 1922 թ. փետրվարի 8-ին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Մռավյանը և ժողկոմատի քաղաքական բաժնի վարիչ Պ. Յակուլյանը Զանգեզուրի գավառային գործկոմին ուղարկած գրության մեջ հայտնում էին, որ արտաքին գործերի ժողկոմատը մտադիր է առաջիկայում վերջնականապես որոշել սահմանային հարցը Ադրբեջանի հետ, ուստի խնդրում էին համապատասխան զեկուցագիր պատրաստել՝ ներկայացնելով Զանգեզուր վերադարձած մահմեդականների քանակը, տվյալներ հաղորդելով հայերի և մահմեդականների հարաբերությունների, Քրդստանի հետ տեղական հայկական իշխանությունների ունեցած փոխհարաբերությունների մասին, ինչպես նաև տեղեկացնել, թե Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որ սահմանը պետք է համարել ամենաշատ համապատասխան տեղական պայմաններին²¹⁸: Զանգեզուրի և Ղուբաթլուի գավառների միջև առկա սահմանային անորոշության հետևանքով տիրում էր լարված իրավիճակ, որի մասին վկայում է 1922 թ. հուլիսի 3-ին Զանգեզուրի

²¹⁵ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 472-475:

²¹⁶ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., էջ 44-45

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

²¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 156, թ. 1 և շրջ:

գավգործկոմի հողային բաժնի վարիչ Մինասյանի ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահ Ս. Համբարձումյանին ուղղված զեկուցագիրը, որտեղ մանրամասն ներկայացրել էր տիրող իրավիճակը: Զեկուցագրում Մինասյանը առաջարկում էր արմատապես լուծել գավառի հողային և վարչական սահմանների հարցը: Զեկուցագրի վերջում նշվում էր, որ Շուռնուխի²¹⁹ շրջանի անտառային հողերի հարցի անորոշ վիճակից, գյուղացիության համար ստեղծում է դժվարին իրավիճակ: Անտառապատ այդ տարածքը շատ անհրաժեշտ էր Զանգեզուրին, քանի որ այդտեղով էր անցնում Գորիսից Կապան տանող ճանապարհը: Մինասյանը հայտնում էր, որ առանց Զանգեզուրի սահմանների հարցը լուծելու անհնարին է նորմալ կյանք և բարյացակամ հարաբերություններ ունենալ²²⁰:

1923 թ. օգոստոսի 30-ին Խորհրդային Հայաստանի հողագործության ժողկոմատի հողային բաժանմունքը հանրապետության ԿԳԿ-ին զեկուցագիր ներկայացրեց Զանգեզուրի սահմանների մասին. «Հարավից Արաքս գետը (պարսկական սահման), արևելքից (Խորհրդային Ադրբեջան)՝ Հագարու գետը Արաքսի հետ խառնվելուց սկսված մինչև Աղօղլան գետի միացման կետը՝ Ծիծեռնավանքի մոտ: Վերջին կետից սահմանն արևմուտք ձգվող ուղիղ գծով միանում է Կուճի-Ղովշան (6721) գագաթի հետ և ապա 6554, 9219 և 10.482 բարձունքների ուղղությամբ ձգվող լեռնաշղթայի գծով միանում է Մըխթոքյան շղթայի հետ և Դալիդաղից (11.906) սկսած՝ հին սահմանը նախ Զաբրայիլի և ապա Դարալագյազի ու Նախիջևանի գավառների հետ պահում է անփոփոխ՝ մինչև Կարճևանի լեռները, որտեղ սահմանագիծը լեռնաշղթայով և ուղիղ գծով Կալնեկ (7.075) գագաթի վրայով միանում է Արաքսին՝ Զանգեզուրի գավառի մեջ թողնելով Կարճևանի հարթությունը»²²¹:

Զեկուցագրում հիմնավորվում էր նման սահմանաբաժանումը, քանի որ այնտեղ ասվում էր, որ Զանգեզուրը նշված սահմաններում աշխարհագրական, վարչական և տնտեսական օրինակելի միավոր է համարվում: Նախ՝ բաժանված է

²¹⁹ Շուռնուխ գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում՝ Գորիս-Կապան ճանապարհի վրա, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 164:

²²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 123, թ. 4 և շրջ.:

²²¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 11, թ. 42, հմմտ Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 91-92:

հարևան բոլոր գավառներից բնական անխախտելի սահմաններով, անմատչելի լեռնագագաթներով, և տարվա մեծ մասն անանցանելի գետերով: Վարչական տեսակետից էլ կառավարումը մատնանշված կենտրոններից առավել նպաստավոր էր: Գավառի վարչական ամբողջականությունը չխախտելու համար աննպատակահարմար էր արհեստականորեն նոր գավառ ստեղծելը, քանի որ 35 հազար բնակչություն ունեցող Կապանի շրջանը կտրվում էր բուն Զանգեզուրից, և Զանգեզուրի հետ կապող միակ ճանապարհը դուրս էր մնում Զանգեզուրի գավառի վարչական սահմաններից, ինչն անթույլատրելի է համարվում²²²: Այս զեկուցագիրը հավանաբար մնացել է անարձագանք, քանի որ այդ մասին ոչ մի փաստաթուղթ չհաջողվեց գտնել նաև ՀՀ Ազգային արխիվում:

1923 թ. հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի նախագահության կողմից քրդաբնակ տարածքներում Ղուբաթլու գավառի հենքի վրա Քրդստանի գավառ կազմավորելուց հետո իրավիճակը սահմաններում ավելի սրվեց: Սահմանները հստակեցնելու և վեճերը կարգավորելու նպատակով մեկը մյուսի հետևից ստեղծվում էին նոր հանձնաժողովներ: Այսպես՝ 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի միջնորդությունը Քրդստանի և Զանգեզուրի գավառների սահմանային վեճերը կարգավորելու մասին: Ստեղծվեց հանձնաժողով՝ Գ. Ստուրուայի նախագահությամբ, իսկ մոտ մեկ ամիս անց՝ նոր հանձնաժողով՝ Յաղուբովի նախագահությամբ²²³: Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտան Կասյանը և Թողրիան: 1923 թ. նոյեմբերի 12-ին ստեղծվեց մեկ այլ հանձնաժողով՝ Ս. Թողրիայի գլխավորությամբ²²⁴: Սակայն այս հանձնաժողովն էլ վերջինը չէր. մեկ ամիս անց՝ 1923 թ. դեկտեմբերի 17-ին Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում լսելով Ս. Թողրիայի զեկույցը, պարզ դարձավ, որ սահմանային խնդիրները կարգավորելու ընթացքում հանձնաժողովի անդամների միջև եղել են տարաձայնություններ, ուստի ստեղծվեց նոր հանձնաժողով՝ Մ. Օրախելաշվիլու նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում էին Ս. Լուկաշինը, Ղ. Մուսաբեկովը

²²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 95, թ. 173:

²²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 186:

և Ս. Կասյանը²²⁵: Այս բոլոր հանձնաժողովները սահմանային հարցերի վերաբերյալ ոչ մի էական լուծում չգտան, և սա շատ բնական է, քանի որ դրանք գործում էին լավագույն դեպքում մեկ ամիս, և շատ դեպքերում անգամ չէին մեկնում վիճելի տարածքներ՝ հետազոտություն կատարելու:

Սահմանին տիրող լարվածությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարի, որի պատճառը Քրդստանի տարածքից տարբեր ավազակախմբերի հարձակումն էր հայկական գյուղերի վրա, ինչն ուղեկցվում էր բնակչության թալանով: Ցանկանալով ինչ-որ կերպ շտկել ստեղծված իրավիճակը՝ 1924 թ. մարտին հայկական ԿԳԿ-ն սահմանախախտումների վերաբերյալ նյութերը փոխանցեց երկու գավառների սահմանագիծը որոշող հանձնաժողովին: 1924 թ. մայիսի 14-ին Անդրկենտգործկոմը Ջանգեզուրի և Քրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովին՝ Շ. Էլիավայի նախագահությամբ, հանձնարարեց սահմանային խնդիրները լուծելու նպատակով մայիսի վերջին մեկնել վիճելի տարածք²²⁶: Շ. Էլիավայի ղեկավարած հանձնաժողովը վիճելի տարածքում հետազոտություն կատարելուց հետո՝ 1924 թ. հունիսին, Ջանգեզուրի և Քրդստանի գավառների սահմանագծման վերաբերյալ որոշում կայացրեց, իսկ նույն թվականի օգոստոսի 18-ին այն արժանացավ Անդրկենտգործկոմի հավանությանը²²⁷:

Այս ամենով հանդերձ, Անդրկենտգործկոմը շարունակ ձգձգում էր մասնագետ հողաչափների գործուղումը, որոնց խնդիրն էր որոշել վիճելի գյուղերի վերջնական սահմանները, իսկ առկա անորոշ վիճակն էլ, բնականաբար հայ և ադրբեջանցի գյուղացիների միջև հանգեցնում էր վեճերի²²⁸: Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը, ի վերջո, 1925 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստում, լսելով Կասյանի զեկույցը Ջանգեզուրի և Քուրդիստանի սահմանների մասին, որոշեց խստագույնս հետևել 1924 թ. հուլիսի 11-ին Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի ի դեմս Ա. Երզնկյանի և Մ. Բաղիրովի միջև կնքված

²²⁵Տե՛ս նույն տեղում, գ. 143, թ. 27:

²²⁶ Տես նույն տեղում, թ. 269:

²²⁷Տե՛ս նույն տեղում, գ. 168, թ. 23 շրջ.:

²²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 62, թ. 4, 6-9:

համաձայնությանը²²⁹: Այդ համաձայնագրով սահմանն անցնելու էր Գորիս-Կապան խճուղիով, և դա անհարմարություններ էր ստեղծելու, որովհետև մի քանի հայկական գյուղերի վարելահողեր հայտնվել էին խճուղուց այն կողմ: Խորհրդային Հայաստանից հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցում էր նշանավոր գրող Ակսել Բակունցը, ով 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի ՀՍԽՀ հողագործության հողժողկոմատի հողվարչությանն ուղղված զեկուցման մեջ նշում էր, որ հաշվի չեն առնվել հայկական կողմի առաջարկները սահմանագծման վերաբերյալ, երկու կողմերի հողերի քանակը, գյուղերի կապը հարևան շրջանների կենտրոնների հետ, և որոշումների հիմքում դրվել էր միայն էթնիկական սկզբունքը, այսինքն՝ հայկական գյուղերն անցնում էին Զանգեզուրին, թուրքական գյուղերը՝ Ադրբեջանին²³⁰: Ադրբեջանը հմտորեն օգտագործելով ազգային սկզբունքը հնարավորություն էր ստանում տարածքային հավակնություններ ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանին, քանի որ այդ շրջանում որոշ թուրքական բնակավայրեր գտնվում էին հայկական գյուղերի միջև, որոնք, բնականաբար, աշխատում էին ի օգուտ Ադրբեջանի՝ սահմանային որոշ վերաձևումներ կատարել: Դրա մասին է հիշատակում 1926 թ. նոյեմբերի 13-ին Անդրկենտգործկոմի սահմագծման հանձնաժողովի գործունեության մասին Հայաստանի ժողկոմխորհին ուղղված Ակսել Բակունցի զեկուցագիրը, որում նա մատնանշում է Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչների կողմից հայ և թուրք գյուղացիների միջև հարաբերությունները լարելու և թշնամանք սերմանելու նպատակով ծրագրված վեճերի առաջացումը²³¹:

1927 թ. հստակեցվեցին Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների, մասնավորապես Տեղ²³² և Մալիբեկ²³³ գյուղերի միջև սահմանները: Այստեղ վեճի առարկան 9 հողակտորներն էին՝ ընդհանուր 1065.25 դեսյատին տարածքով: Լսելով Ստուրուայի՝ հուլիսի 19-ին ներկայացրած զեկույցը՝ Անդրկենտգործկոմի

²²⁹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 555, թ. 18:

²³⁰ Տե՛ս Բակունց Ա., Երկեր, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 482:

²³¹ Տե՛ս նույն տեղում էջ 482:

²³² Տեղ, գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում, տե՛ս «ՀՀԾՏԲ», հ. 5, էջ 71:

²³³ Մալիբեկ՝ գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառում, այժմ՝ Մալիբեյ, ԱՀ Լաչինի շրջանում, (ներկայիս Բերձոր, Արցախի հանրապետության Քաշաթաղի շրջանում) տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 642:

հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը նոյեմբերի 26-ի նիստում միաձայն որոշում կայացրեց սահմանագծման մասին, որն էլ հաստատվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի փոքր նախագահության՝ 1928 թ. հունիսի 7-ի նիստում: Այս որոշումով վիճելի հողամասերից Զանգեզուրին է անցնում 361,30, իսկ Քրդստանին՝ 703, 95 դեսյատին տարածք²³⁴: Այստեղ ևս, ինչպես նկատում ենք, վիճելի տարածքի զգալի մասն անցավ Խորհրդային Ադրբեջանին: Հետաքրքրական է, որ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն անմիջապես անցավ կայացված որոշման իրագործմանը: Սովորաբար, երբ վիճելի տարածքների վերաբերյալ որոշումները կայացվում էին հոգուտ Խորհրդային Հայաստան, Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն ձգձգում էր որոշումները կյանքի կոչել, իսկ այս դեպքում մեկ ամիս անց՝ հուլիսի 25-ին՝ Անդրկենտգործկոմի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի նախագահ Եգորովը Խորհրդային Հայաստանի Կենտգործկոմին առաջարկեց սահմանագծման աշխատանքներ կատարելու և սահմանային նշաններ դնելու համար Հայաստանից ներկայացուցիչ նշանակել և անմիջապես անցնել այդ աշխատանքների կատարմանը: Խորհրդային Հայաստանից սահմանագծման աշխատանքները կատարելու համար նշանակվեց Սողոմոն Կարապետյանը²³⁵:

Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև վեճ էր ընթանում նաև Խոզնավար²³⁶ Հաջիլար²³⁷ և Սադունլար²³⁸ գյուղերի միջև: Այս վեճի խնդրով 1929 թ. փետրվարի 18-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը որոշեց հանձնարարել գործկոմի ներկայացուցիչներին չորս ամսյա ժամկետում կարգավորել խնդիրը հավասարաչափ հողօգտագործման հիմքի վրա և իրենց որոշումը ներկայացնել հողային և անտառային վեճերը կարգավորող հանձնաժողովին²³⁹:

²³⁴ ՎԱԱ, ֆ 607, ց. 1, գ. 1311, թ. 1 և շրջ. 2:

²³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 40:

²³⁶ Խոզնավար գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 761:

²³⁷ Հաջիլար գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառում, այժմ՝ Աջիլար, Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 356:

²³⁸ Սադունլար գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառում, այժմ՝ Սադինլար, Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 461:

²³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1405, թ. 172:

Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների հաջորդ խնդիրը կապված էր համապատասխանաբար Գերենզուր²⁴⁰ և Զիզինլի գյուղերի հետ: 1927 թ. մարտի 31-ին Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում վճիռ կայացվեց հաստատել 1926 թ. մայիսի 14-ի հողհանձնաժողովի որոշումը, ըստ որի՝ 172.8 դեսյատին վիճելի տարածքից 56.1 դեսյատինը հանձնել Կոռնիձոր գյուղին, իսկ 116.7-ը՝ Զիզինլիին²⁴¹:

Անդրկովկասյան Դաշնության գոյության հետագա տարիներին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանային վեճերը ոչ միայն չդադարեցին, այլև շարունակվեցին ավելի բուռն կերպով: Այսպես՝ Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների՝ 1925 թ. հունվարի 2-ի զեկուցագրի համաձայն՝ Հայաստանը և Ադրբեջանը սահմանային վեճեր ունեին Դիլիջան-Ղազախ և Զանգեզուր-Քրդստան գավառների միջև: Վեճերն ընթանում էին Շինիխ-Այրումի²⁴² շրջանի, Մեղրու 3 գյուղերի (Նյուվադի, Էյնաձոր և Թղուտ), Կապանի 21 գյուղերի միջև, ինչպես նաև Դարալագյազ-Քուրդիստան սահմանային 12000 դեսյատին տարածքի համար, որը գտնվում էր «Ալագյուլլար»²⁴³ արոտավայրերի շրջանում: Այստեղ վեճը ծագել էր 1923 թ.՝ այն բանից հետո, երբ հայկական կողմն առաջարկել էր այդ հատվածը միացնել Նոր Բայազետի գավառին՝ հիմնավորելով վարչական կառավարման նպատակահարմարությամբ: Հարցը քննարկվել է նույն թվականի հունվարի 11-ի հողհանձնաժողովի նիստում: Նիստում, սակայն հարցի շուրջ կողմերը վերջնական համաձայնության չեկան, և որոշվեց Հայաստանի ու Ադրբեջանի ԿԳԿ-ներին տալ երկու շաբաթ ժամկետ՝ հարցի վերաբերյալ որոշում կայացնելու համար, սակայն այդ ընթացքում ԿԳԿ-ները ոչ մի առաջարկ չներկայացրին: Հետագայում Անդրկենտգործկոմի նախագահությունն այս խնդրին անդրադարձավ 1923 թ. ապրիլի 23-ի, այնուհետև՝ 1927 թ. հունվարի 11-ի նիստում,

²⁴⁰ Գերենզուր այժմ Կոռնիձոր, ՀՀ Սյունիքի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 3, էջ 219:

²⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 112., ց. 8, գ. 116, թ. 20:

²⁴² Շինիխ-Այրում, գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 124:

²⁴³ Ալագյուլլար՝ թուրքերենից թարգմանաբար՝ Ալ լիճ, գտնվում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Զևանջիի գավառի արևմտյան բարձրալեռների վրա, տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ., էջ 86:

սակայն երկու դեպքում էլ հնարավոր չեղավ վերջնական համաձայնության հասնել և միայն 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում տարածքը հանձնվեց Ադրբեջանին²⁴⁴: Այստեղ պետք է փաստել, որ հայկական կողմն այս անգամ էլ լուռ չհամակերպվեց տարածքն Ադրբեջանին հանձնելու որոշման հետ և փորձեց քայլեր ձեռնարկել որոշումը հոգուտ իրենց փոխելու ուղղությամբ: 1930 թ. նոյեմբերի 12-ին Խորհրդային Հայաստանի հողժողկոմատը գրություն ուղարկեց Հայաստանի ԿԳԿ-ին, որտեղ նշվում էր, որ վերոհիշյալ որոշումը կայացվել է առանց վիճելի տարածքում ուսումնասիրություն կատարելու, և գործկոմների ու ժողկոմատի կարծիքը հաշվի առնելու, ուստի առաջարկում էր միջնորդել Անդրկենտգործկոմին հարցը վերաքննելու համար, ինչպես նաև տեղում զննություն և ուսումնասիրություն կատարել²⁴⁵: 1930 թ. դեկտեմբերի 17-ին Խորհրդային Հայաստանի կենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում կրկին քննարկվեց հողժողկոմատի դիմումը Անդրկենտգործկոմին՝ վերաքննելու անդրկովկասյան հատուկ հանձնաժողովի որոշումն Արագելլար արոտավայրի մասին: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ անդրկովկասյան հատուկ հանձնաժողովի կողմից անհրաժեշտ սահմանագծումները արդեն կատարված են, հարցը համարվեց լուծված²⁴⁶:

Փաստորեն հողժողկոմատի առաջարկներն անգամ դուրս չեկան հանրապետության շրջանակներից և քննարկվեցին միայն հանրապետության ԿԳԿ-ի նիստերում: Համակերպվելով սահմանագծման աշխատանքների կատարված լինելու փաստի հետ՝ Խորհրդային Հայաստանը կորցրեց ևս մեկ տարածք, որը Հայաստանի համար ուներ ինչպես տնտեսական այնպես էլ ռազմավարական կարևոր նշանակություն:

Անդրդաշնության կազմում գտնվելու ընթացքում Խորհրդային Հայաստանի Դիլիջանի և Խորհրդային Ադրբեջանի Ղազախի գավառների միջև վեճը Շնող-Այրում շրջանի համար էր: Այս վեճը, թերևս, կարելի դասել առավել կնճռոտների

²⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1407, թ. 172:

²⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 551, թ. 8:

²⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 551, թ. 7:

շարքում, քանի որ վիճելի տարածքը ներառում էր 15.659 դեսյատին, որից 6751-ը անտառներ էին, 3621-ը՝ ամառային արոտավայրեր, իսկ մնացածը՝ անասնապահական ձմեռանոցներ և գյուղատնտեսության համար նպաստավոր հողատարածքներ: Վեճի կարգավորման նպատակով 1923 թ. ապրիլին Դիլիջանի և Ղազախի գավառների վարչատնտեսական սահմանագծում անցկացվեց, որը հաստատվեց Անդրկենտգործկոմի կազմում գտնվող գավառների հողային վեճերը որոշող հանձնաժողովի՝ 1923 թ. ապրիլի 28-ի նիստում²⁴⁷: Սահմանն անցնելու էր այնպես, որ Կալաչա²⁴⁸, Դուվաղ²⁴⁹, Կուրումսլու²⁵⁰, Կոթիքենդ²⁵¹, Կոչկոտան, Բաղանիս-Այրում²⁵² գյուղերը մնան Դիլիջանի գավառի²⁵³ կազմում²⁵⁴: Այս նույն որոշման համաձայն՝ Շնող-Այրումի շրջանի 5000 դեսյատին հողատարածքը Խորհրդային Հայաստանի Դիլիջանի գավառից հանձնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի Ղազախի գավառին²⁵⁵: 1923 թ. մայիսի 14-ին ստեղծվեց նաև Դիլիջանի և Ղազախի գավառների միջև վեճերը որոշող հատուկ տեղական հանձնաժողով՝ Ս. Յաղուբովի գլխավորությամբ: Հանձնաժողովին հանձնարարված էր քննել և երկու շաբաթվա ընթացքում Կենտգործկոմ ուղարկել վիճելի հարցերի վերաբերյալ որոշումները²⁵⁶: Հարցը, սակայն, այսքանով չավարտվեց, քանի որ հետագայում պարզվեց, որ 1923-1924 թթ. Ղազախի հողաշինարարական խմբի կազմած հատակագիծը հիմնված չէր 1923 թ. ապրիլի 28-ի որոշման վրա: Այլ կերպ ասած՝ Խորհրդային Ադրբեջանը, խախտելով նշված որոշումը, ապօրինաբար տիրացել էր

²⁴⁷ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 68, թ. 8:

²⁴⁸ Կալաչա, գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում: Այժմ՝ Բերդալան, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 891:

²⁴⁹ Դուվաղ գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում, տե՛ս նույն տեղում, էջ, 163:

²⁵⁰ Կուրումսլու այժմ՝ Բարեկամավան, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 295:

²⁵¹ Կոթիքենդ, այժմ՝ Շավարշավան, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, էջ 181:

²⁵² Բաղանիս-Այրում՝ այժմ Բաղանիս, ՀՀ Տավուշի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 570:

²⁵³ Դիլիջանի գավառ՝ կազմվել էր 1920 թ. և գոյություն է ունեցել մինչև 1930 թ., երբ գավառներն իրրև վարչատարածքային օղակներ վերացվեցին, և հիմնական միավորներ հաստատվեցին վարչական շրջանները: Գավառը բաղկացած էր 5 գավառակներից՝ Բարանա (այժմ՝ Նոյեմբերյան), Իջևան, Շամշադին, Կարմիր և Դիլիջան, տե՛ս նույն տեղում, հ. 2, էջ 112:

²⁵⁴ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 68, թ. 8, գ. 70, թ. 4:

²⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 36:

²⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 131:

ավելի մեծ՝ մոտավորապես 11.800 դեսյատին հողատարածքի²⁵⁷: Խնդիրը կարգավորելու նպատակով 1925 թ. հունիսին տարածաշրջան գործուղվեցին հողհանձնաժողովի աշխատակիցներ Յա. Կոչետկովը և Վ. Չխենկելին, իսկ օգոստոսին՝ անտառային տեղամասերի հատուկ փորձագետներ²⁵⁸: Քանի որ բռնագրավումները շարունակվում էին, հայկական կողմը 1925 թ. սեպտեմբերի 21-ին դիմեց Անդրկենտգործկոմ՝ առաջարկելով արտակարգ լիազորություններով հանձնաժողով ստեղծել և տեղում քննություն կատարել Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, իսկ հանցավորներին պատասխանատվության ենթարկել և մինչև սահմանագծումը դադարեցնել հողաշինարարությունը Շնող-Այրումի շրջանում՝ 1923 թ. ապրիլի 28-ին գծված սահմանից դուրս²⁵⁹: Փորձելով ինչ-որ կերպ արդարացնել ադրբեջանցիների ապօրինի գործողությունները՝ Ի. Նիֆթալիևը նշում էր, որ 1925 թ. սեպտեմբերին Անդրկենտգործկոմի հատուկ հանձնաժողովի հետազոտության արդյունքում պարզվել է, որ վեճերը հիմնականում առաջացել են այն բանի հետևանքով, որ 1923 թ. ապրիլի 28-ին գծված սահմանները հաստատված չեն եղել²⁶⁰: Ճիշտ է, իսկապես ապրիլի 28-ի որոշման հիման վրա սահմանազատում չէր կատարվել, սակայն ադրբեջանական կողմին նախատեսված որոշումից ավել տարածքների տիրանալու դա իրավունք չէր տալիս: Քննություն կատարելուց հետո հանձնաժողովն Անդրկենտգործկոմի ղեկուցման մեջ նշում է, որ 1923 թ. ապրիլի 28-ի որոշմամբ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև տարածքների փոխանակություն պետք է կատարվեր: Այլ կերպ ասած՝ հայկական կողմն առաջարկում էր 4000 դեսյատինի դիմաց նույնքան տարածքով և բնակչության թվով համարժեք տարածք Բաշքենդի շրջակայքում²⁶¹: Հայկական կողմի կարծիքով այս առաջարկի իրագործմամբ դյուրին կդառնար վարչական կառավարումը այդ շրջաններում: Մոտ երկու ամիս

²⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 36:

²⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195:

²⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 32-37:

²⁶⁰ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 189:

²⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189:

անց՝ 1925 թ. նոյեմբերի 2-ին, այս հարցը քննարկվեց Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նիստում: Ուսումնասիրելով առկա նյութերը՝ հողհանձնաժողովը որոշեց, որ խնդրի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ է շուտափույթ նիստ հրավիրել երկու հանրապետությունների հողժողկոմների մասնակցությամբ: 1925 թ. դեկտեմբերի 10-ին, 12-ին, 15-ին և 25-ին կայացած նիստերին, սակայն, Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչները չներկայացան: Երկու տարի անց միայն՝ 1927 թ. հունվարի 11-ին, ԱՍԽՀ հողժողկոմ Դ. Բունիաթզադեն ներկայացավ Կասպանի գլխավորությամբ տեղի ունեցած Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի և Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստերին, որոնց Խորհրդային Հայաստանի կողմից մասնակցում էր հողժողկոմ Ա. Երզնկյանը²⁶²: Թվում էր, թե այս նիստում վեճն ի վերջո իր հանգուցալուծումը կստանա, սակայն երկու կողմերի անհամաձայնության պատճառով կրկին ձախողվեց²⁶³: Միայն 1929 թ. փետրվարի 18-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը որոշեց 11659 դեսյատին հանձնել Ղազախի գավառին, իսկ 4000 դեսյատին՝ Դիլիջանի գավառին²⁶⁴: Հատկանշական է, որ այստեղ Ի. Նիֆթալիևը, լուելով Ադրբեջանին անցած 11659 դեսյատին տարածքի մասին, խոսում է միայն Դիլիջանի գավառին փոխանցված 4000 դեսյատին տարածքի մասին՝ ներկայացնելով, որ դրա դիմաց որպես փոխհատուցում Ադրբեջանին փոխանցվել է Բաշքենդը, որը միջանցքով կապված էր լինելու Խորհրդային Հայաստանի հետ²⁶⁵:

Այս շրջաններից բացի, վիճելի տարածքներ ունեին նաև Դիլիջանի գավառին պատկանող Սոֆլու²⁶⁶, Բարխուդարլու²⁶⁷, և Վերին Աքսիբարա²⁶⁸ գյուղերը՝

²⁶² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195-196:

²⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 43, գ. 568. թ. 3:

²⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1405, թ. 171:

²⁶⁵ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 191:

²⁶⁶ Սոֆլու, գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 670:

ընդհանուր 3104 դեսյատին, որոնք, ըստ Իլգար Նիֆթալիևի, պատկանում էին Խորհրդային Ադրբեջանին, սակայն 1929 թ. հուլիսի 19-20-ի Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի տեղական հանձնաժողովը վերջիններս փոխանցեց Դիլիջանի գավառին²⁶⁹:

1925 թ. հոկտեմբերի 9-ին Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնական գործադիր կոմիտեն Անդրկովկասյան ԿԳԿ-ին տեղեկանք ուղարկեց Մեղրու և Խորհրդային Ադրբեջանի Ջեբրայիլի գավառների վեճերի վերաբերյալ: Տեղեկանքում կից ներկայացնելով քարտեզը՝ ասվում էր, որ վերը նշված գավառների միջև սահմանային վեճերը դեռևս լուծված չեն, ուստի ներկայացնում էին սահմանների կարգավորման իրենց տարբերակը: Մասնավորապես շեշտվում էր, որ ներկայացվող սահմանագիծը հանդիսանում է Խորհրդային Հայաստանի հողժողկոմ Ա. Երզնկյանի և Խորհրդային Ադրբեջանի ժողկոմխորհի նախագահ Մ. Բաղիրովի միջև կայացած Զանգեզուրի սահմանաքաժանման մասին համաձայնության շարունակությունը: Այն անցնելու էր լեռնագագաթները միացնող լեռնաշղթաների ջրաբաշխ գծով, ուստի այդ սահմանի հաստատման դեպքում երկու հարևան հանրապետությունների միջև այլևս տարաձայնություններ և թյուրիմացություններ չեն առաջանա: Տեղեկանքում կարևոր տեղ էր հատկացվում նաև այն հանգամանքին, որ սահմանից արևմուտք մեծամասամբ ձմեռային արոտատեղեր էին, որոնք փաստացի օգտագործվում էին Կապանի և Մեղրու շրջանների խոտհարքներ չունեցող գյուղերի բնակչության կողմից համար և ունեին շատ մեծ նշանակություն: Եվ վերջապես սահմանի արևմտյան մասում միայն մեկ գյուղ կա՝ Նյուվադին, ուստի նաև ազգագրական պատկերը հաշվի առնելով անգամ հիմքեր չկան այս սահմանը խախտելու համար: Այս հիմնավորումները հաշվի

²⁶⁷ Բարխուդարլու այժմ՝ Բարխուդարլի, Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախի գավառում, տե՛ս նույն տեղում, էջ 626:

²⁶⁸ Աքսիբարա վերին, այժմ՝ Ոսկեպար, գյուղ ՀՀ Նոյեմբերյանի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 522:

²⁶⁹ Տե՛ս Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 191:

առնելով Խորհրդային Հայաստանի ԿԳԿ-ն խնդրում էր սահմանագծման վերաբերյալ վերջնական որոշում կայացնել²⁷⁰:

1926 թ. դեկտեմբերի 16-ին հողհանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Յա. Կոչետկովը Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նախագահ Ս. Կասյանին հայտնեց, որ իր ղեկավարած հանձնաժողովը, որի կազմի մեջ մտնում էին Խորհրդային Հայաստանից Զանգեզուրի գավգործկոմի նախագահ Բ. Հարությունյանը և Զեբրայիլի գավգործկոմի նախագահ Մամեդխանովը, տեղի բնակչության ներկայությամբ զննել է Խորհրդային Հայաստանի ԿԳԿ-ի կողմից առաջարկված սահմանագիծը, որի արդյունքում ի հայտ են եկել տարածքային վեճեր այդ գավառների սահմանների երկայնքով՝ Արաքս գետի շրջանում, որտեղ գտնվում են Նյուվադի, Էյնաժոր և Թղուտ գյուղերը, ինչպես նաև Զանգեզուրի պղնձաձուլարանի շրջանում, որտեղ գտնվում են 21 գյուղեր²⁷¹: Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչները պահանջում էին գյուղերը փոխանցել Զեբրայիլի գավառին՝ չնայած այն հանգամանքին, որ վերոնշյալ գյուղերը թե՛ տնտեսական և թե՛ վարչական առումներով առավել նպատակահարմար է թողնել Մեղրու գավառին: Հատկանշական է, որ Ս. Կասյանին ներկայացված հաշվետվության մեջ Կոչետկովը, հայտնելով երկու կողմերի (Հայաստանի և Ադրբեջանի) կազմած քարտեզները հնարավոր սահմանների վերաբերյալ, նախապատվությունը տալիս էր հայկական կողմի կազմած քարտեզին՝ հիմնավորելով, որ նախ՝ սահմանը Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև հաստատված սահմանների շարունակությունն է, այդպես սահմանն անցնում է լեռնալանջերով և լեռնաշղթաներով, ուստի բնական սահման է, իսկ ադրբեջանական կողմի ներկայացած քարտեզով ստացվում է աղավաղված սահման²⁷²: Կոչետկովը նաև նշում էր, որ ադրբեջանական կողմի կազմած քարտեզով գավառային գործադիր կոմիտեն գտնվելու է շրջկենտրոնից վեց-յոթ վերստ հեռավորության վրա, նրան

²⁷⁰ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 577, թ. 12 և շրջ:

²⁷¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1765, թ. 1:

²⁷² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3:

մոտակա գյուղը՝ Երկու վերստ հեռավորության վրա, իսկ բնակիչները տնտեսապես կապված են Մարտունավանի²⁷³ հետ, քանի որ աշխատում են «Կարմիր Նոյեմբեր» գործարանում: Շեշտվում էր նաև, որ Նյուվադի և Էյնաժոր գյուղերը մոտավորապես Երկու անգամ ավելի մոտ են Մեղրիին, քան Զանգեղանի գավառին, իսկ Թղուտ գյուղը Մեղրիից և Զանգեղանից համապատասխանաբար 14 և 60 վերստ հեռավորության վրա է գտնվում: 1927 թ. հունվարի 11-ին Անդրկենտգործկոմը որոշում ընդունեց սահմանային Նյուվադի, Թղուտ, Էյնաժոր գյուղերը միացնել Խորհրդային Հայաստանի Մեղրու գավառին: Վիճելի տարածքների մնացած մասը՝ Ողջի և Բասուտ-Չայ գետերի ավազանում գտնվող 21 գյուղերը, թողնել առկախ, մինչև Երկու կողմերի սահմանների ճշգրտումը: Որոշվեց նաև առաջին իսկ հնարավորության դեպքում վիճելի տարածք ուղարկել հանձնաժողով՝ Ստուրուայի նախագահությամբ՝ հարցին առավել ճիշտ լուծում տալու նպատակով²⁷⁴: Նյուվադի, Թղուտ, Էյնաժոր գյուղերը Մեղրու գավառին միացնելու մասին որոշումից հետո Ադրբեջանի Կենտգործկոմը ձգձգում էր հարցի լուծումը՝ հայկական կողմին չփոխանցելով բնակավայրերի մարդահամարի նյութերը, ինչը, բնականաբար, խոչընդոտում էր Խորհրդային Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական վարչության՝ մարդահամարի տվյալների մշակման աշխատանքները²⁷⁵: Անդրկենտգործկոմի նիստերի որոշումները կարծես ոչինչ էին ադրբեջանական կողմի համար, քանի որ վերջիններս այս անգամ ևս չէին շտապում իրագործել դրանք և ամեն կերպ ջանում էին հասնել նրան, որ նշված գյուղերը չանցնեն Հայաստանին: Նրանք այդ գյուղերի բնակչության անունից կեղծ նամակներ և բողոքներ էին ուղարկում Թիֆլիս, որտեղ ցանկություն էին հայտնում միանալ Զեբրայիլի գավառին²⁷⁶: Մինչդեռ իրականում առկա էր հակառակ պատկերը. այդ գյուղերի բնակիչները ցանկանում էին միանալ Մեղրու գավառին: Մասնավորապես

²⁷³ Մարտունավան՝ գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 3, էջ 742:

²⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 108, թ. 494:

²⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 280, թ. 24-25 շրջ.:

²⁷⁶ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1765, թ. 67, 72-73:

Նյուվադի գյուղի աղքատ քնակիչները բողոքելով հարուստ կուլակների կեղեքումներից, խնդրում էին իրենց թողնել Մեղրու գավառում²⁷⁷: Ադրբեջանցիների համառության հետևանքով հարցը կրկին քննարկվեց 1927 թ. նոյեմբերի 26-ի նիստում: Այստեղ պետք է փաստել, որ անգամ Զեբրայիլի գավառային գործկոմի նախագահ Մամեդխանովը համաձայնեց, որ գյուղերը պետք է հանձնել Մեղրու գավառին, քանի որ դրանք կտրված են գավառի կենտրոնից, և հնարավոր չէ կառավարել Զեբրայիլի գավառից: Ադրբեջանի հողագործության ժողկոմ Դ. Բունիաթզադեն, սակայն, առարկեց և պահանջեց գյուղերը թողնել Զեբրայիլի գավառի կազմում՝ հակառակ դեպքում առաջարկելով հարցը կրկին քննել Անդրդաշնության ղեկավար շրջանակներում: Հաշվի առնելով տեսակետների այսպիսի արմատական տարաձայնության նույն հանրապետության (Ադրբեջանի-Ն.Մ.) երկու ներկայացուցիչների միջև՝ որոշվեց այս հարցը հանել քննարկումից և փոխանցել ղեկավար մարմնին²⁷⁸: Հարցը կրկին քննարկվեց նաև Զեբրայիլի գավառային գործադիր կոմիտեի նախագահության նիստում, և, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գյուղերը կենտրոնից գտնվում են 70 վերստ հեռավորության, վրա որոշվեց դրանք թողնել Մեղրու գավառի կազմում²⁷⁹: Այս անգամ, փաստորեն ի ուրախություն Հայաստանի, ադրբեջանական կողմի համառությունն ու վճռականությունը չպսակվեցին հաջողությամբ, և վիճելի գյուղերը մնացին Խորհրդային Հայաստանի կազմում:

Առկա խնդիրներին վերջնական լուծում տալու նպատակով 1929 թ. փետրվարի 18-ի Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստում քննարկվեց դաշնության մեջ մտնող հանրապետությունների սահմանային գավառների միջև հողային և անտառային վեճերի հարցը: Զանգեզուր-Մեղրի-Զեբրայիլի հատվածում վեճի առարկան 16000 դեսյատին տարածքն էր, որն ի հայտ էր եկել դեռևս 1926 թ.: Հարցը Բունիաթզադեի և Երզնկյանի ներկայությամբ քննարկվելուց հետո

²⁷⁷Տե՛ս նույն տեղում, թ. 35, 80 և շրջ.:

²⁷⁸ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1765, թ. 2:

²⁷⁹Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

որոշվեց ամբողջ հարավային հատվածում գտնվող Նյուվադի, Էյնաժոր և Թդուտ գյուղերը (մոտավորապես 9000 դեսյատին տարածքով) փոխանցել Հայաստանի Մեղրիի գավառին²⁸⁰։ Իսկ Ողջի և Բասուտ գետերի ավազանում գտնվող 21 գյուղերը փոխանցվեցին Ադրբեջանի Ջեբրայիլի գավառին։ Որոշվեց նաև Խորհրդային Հայաստանի կազմում թողնել Նախիջևանի հավակնության առարկա Կարճևան, Կուրտ-Կուլագ, Ղորադիս²⁸¹, Օղբին, Ագխաչ²⁸², Դադին-Ալմալու, Ալմալու, Իտկրան և Սուլթանբեկ²⁸³ գյուղերը²⁸⁴։ Մեղրու գավառի Կարճևան և Օրդուբադի գավառի Քիլիտ գյուղերի վիճելի հողամասը գրեթե հավասարապես բաժանվեց երկու գյուղերի միջև՝ արևմտյան հատվածը (մոտավորապես 455,5 դեսյատին) անցավ Քիլիտ գյուղին, իսկ արևելյանը (522 դեսյատին)՝ Կարճևան գյուղին²⁸⁵։ Մեղրու և Օրդուբադի գավառների միջև. Վիճելի տարածք էր նաև Ծիրանիձոր արոտավայրը։ 1925 թ. դեկտեմբերի 13-ին հողժողկոմատի որոշմամբ մինչև հարցի վերջնական լուծումը թույլատրվեց կարճևանցիներին երկու անգամ ավելի ոչխար արածեցնել։ Այս որոշումը ուժի մեջ էր մնալու մինչև հարցի վերջնական լուծումը²⁸⁶։

Փաստորեն 1929 թ. փետրվարի 18-ի Անդրդաշնության նիստում Խորհրդային Հայաստանից հսկայական տարածքներ փոխանցվեցին Խորհրդային Ադրբեջանին, սակայն դա բնավ չառաջացրեց հայկական կողմի զայրույթը, և նրանք չփորձեցին անգամ ընդդիմանալ այդ որոշումներին։

1929 թ. փետրվարի 18-ի Անդրկենտգործկոմի նիստում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև առկա սահմանային վեճերի մեծ մասը իրենց հանգուցալուծումը գտան, սակայն հետագա տարիներին սահմանային վեճերը չդադարեցին։ 1929 թ. Խորհրդային Ադրբեջանի Ջանբար և Խորհրդային

²⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 196։

²⁸¹ Ղորադիս գյուղ Երևանի նահանգի Շարուր-Դարալագյազի գավառում։ Այժմ՝ Հորադիս ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 3, էջ, 577։

²⁸² Ագխաչ այժմ՝ Արտավան, ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, նույն տեղում, հ. 1, էջ 23։

²⁸³ Սուլթանբեկ այժմ՝ Բարձրունի, ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, նույն տեղում, հ. 4, էջ 701։

²⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2. գ. 1405, թ. 172 շրջ.։

²⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78-79 շրջ., ֆ. 112, ց. 2, գ. 1405, թ. 172 շրջ.։

²⁸⁶ Նույն տեղում, գ. 228, թ. 16 և շրջ.։

Հայաստանի Չիկադին²⁸⁷ գյուղերի միջև վեճ կար շուրջ 138 հեկտար տարածքի համար: 1929 թ. հոկտեմբերի 9-ին Անդրկենտգործկոմի տեղի նախագահության նիստում՝ Կապանում, որոշվեց վիճելի տարածքը բաժանել երկու մասի: Արևելյան մասը՝ 64 հեկտար, փոխանցվեց Ջանբար գյուղին, իսկ արևմտյան մասը՝ շուրջ 74 հեկտար, Չիկադին գյուղին²⁸⁸:

1930-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև վիճելի տարածքներին ավելացավ նաև Իջևանի Բաղանիս և Ղազախի շրջանների Բաղանիս-Այրում գյուղերի միջև գտնվող Թարաքյամազարի հողակտորը: Ստեղծվեց Հայկական և Ադրբեջանական ԽՍՀ կենտգործկոմների միացյալ հանձնաժողով, որը 1937 թ. սեպտեմբերի 13-ին որոշեց վիճահարույց 30 հա տարածքը հանձնել Իջևանի Բաղանիս գյուղին, իսկ Իջևանի շրջանի ամառային արոտավայրերից 120 հա տրամադրել Ղազախի Բաղանիս-Այրում գյուղին: Խորհրդային Հայաստանի ԿԳԿ-ի նախագահության 1937 թ. հոկտեմբերի 16-ի նիստը հաստատեց այս որոշումը, իսկ երկու հանրապետությունների հողժողովուրդներին հանձնարարվեց 10 օրվա ընթացքում իրականացնել դա²⁸⁹:

1930-ական թվականների սկզբներին Խորհրդային Հայաստանի Շամշադինի և Խորհրդային Ադրբեջանի Գետաբեկի շրջանների միջև գտնվող անտառային տարածքի նկատմամբ ադրբեջանական կողմը հավակնություններ էր ներկայացրել: Այս անգամ, սակայն, նրանց նկրտումներն ի դերև ելան: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն, հուրախություն հայկական կողմի, 1930 թ. տարածքը համարեց Խորհրդային Հայաստանի մաս, որն ամրագրվեց 1932 թ. հրատարակված պետական քարտեզում: Ադրբեջանական կողմը, սակայն, համառորեն շարունակում էր պայքարն այդ տարածքի համար: Այս առումով, իհարկե, անհրաժեշտ է ըստ արժանվույն գնահատել ադրբեջանական

²⁸⁷ Չիկադին գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառում, այժմ՝ Ճակատեն, ՀՀ Սյունիքի մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ, 245:

²⁸⁸ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2534, թ. 44:

²⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 328, թ. 2:

իշխանություններին, որոնք, ի տարբերություն հայերի, ամեն կերպ պայքարում էին ամեն մի թիզ հողակտորի համար՝ կանգ չառնելով ոչ մի խոչընդոտի առջև: Այսպես, ադրբեջանցիների համառության շնորհիվ 1936 թ. հունիսին երկու կողմերի միջև կրկին հանձնաժողով կազմվեց, որի խնդիրն էր տեղում քննել Շամշադինի և Գետաբեկի շրջանների միջև առկա վեճը: Սակայն այս անգամ էլ նրանց փորձերը ձախողվեցին, քանի որ որոշվեց շրջանների սահմանաբաժանման համար հիմք ընդունել 1930 թ. Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի որոշումը²⁹⁰:

1930 թ. սեպտեմբերի 22-ին Դաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը որոշում ընդունեց Անդրկենտգործկոմին կից գործող հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը լուծարելու մասին, և դրա հիման վրա սեպտեմբերի 30-ին Կենտգործկոմի փոքր նախագահությունը որոշեց հանձնաժողովի լուծարման կարգը: Այդ որոշման համաձայն՝ լուծարված հանձնաժողովի բոլոր գործերը՝ ինպես ավարտված, այնպես էլ առկախ մնացած, փոխանցվեցին Անդրդաշնության հողագործության ժողկոմատին²⁹¹:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Դաշնության տարիներին փաստորեն, Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև հողային վեճերը հիմնականում լուծվեցին հոգուտ Ադրբեջանի: Հայկական կողմը չցուցաբերեց բավարար վճռականություն և համառություն՝ իր կազմի մեջ պահելու վիճելի տարածքները, ինչպես դա անում էր ադրբեջանական կողմը: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար գործիչները գրեթե չէին ընդդիմանում Անդրդաշնության Կենտգործկոմի կայացրած որոշումներին, վարում էին ծայրահեղ անհետևողական քաղաքականություն, ինչից օգտվելով՝ ադրբեջանական կողմը կարողացավ զգալի տարածքներ յուրացնել, ինչը բնականաբար ծանր հետևանք էր ունենալու հետագա տարիներին, մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության շրջանում:

²⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 687, թ. 9, 13, տե՛ս նաև Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 240, թ. 2:

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1922-1936 թթ.

1918 թ. մայիսին անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ Հայաստանի և Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո նրանց միջև առկա վիճելի հողատարածքների խնդիրը ոչ միայն չկարգավորվեց, այլև առավել սուր բնույթ ստացավ: Հանրապետությունների միջև առաջացած լարվածությունը կապված սահմանային-տարածքային խնդիրների հետ, վերաճեց կարճատև պատերազմի՝ 1918 թ. դեկտեմբերին²⁹²: Այս պատերազմի լուսաբանումը կարծում ենք՝ չափազանց կարևոր է, հայ-վրացական հարաբերություններն ուսումնասիրելու տեսանկյունից:

Պատերազմն ընթանում էր Լոռու շրջանի համար, որի արդյունքում առաջացավ Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդիրը: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրքական զորքերը ներխուժել են Անդրկովկաս, վրաց մենշևիկները նրանց առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս կանխելու պատրվակով դեռևս 1918 թ. մայիսից իրենց զորքերը մտցրին Լոռի, սակայն երբ թուրքերը 1918 թ. հոկտեմբերին թողեցին Անդրկովկասը, Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը հրաժարվեց Լոռին վերադարձնել Հայաստանին: Հայկական կողմի բոլոր փորձերը՝ պատերազմից խուսափելու, ապարդյուն անցան: Դեկտեմբերի 13-ին հայկական զորքերը ձեռնամուխ եղան Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից ազատագրելուն: Հայկական զորքի հարձակումը նախատեսված էր իրականացնել Վորոնցովկա²⁹³-Պրիվոլնոյե²⁹⁴-Սանահին-Օփրեթ²⁹⁵-Այրում²⁹⁶ ուղղությամբ, որի արդյունքում գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի զորամասը գրավեց Վորոնցովկան և Պրիվոլնոյեն²⁹⁷:

²⁹² Տե՛ս Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Երևան, 2003, էջ 137:

²⁹³ Վորոնցովկա, այժմ՝ Տաշիր, քաղաք Հայաստանի Հանրապետությունում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 809:

²⁹⁴ Պրիվոլնոյե, գյուղ ՀՀ Լոռու մարզում, նույն տեղում, հ. 4, էջ 365:

²⁹⁵ Օփրեթ, գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, էջ 507:

²⁹⁶ Այրում գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 1, էջ 243:

²⁹⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 230-231:

Դեկտեմբերի 14-ի և 15-ի գրոհների ընթացքում վրացական զորքը հարկադրված էր թողնել Ալավերդին՝ նահանջելով դեպի Բոլնիս-Խաչեն-Եկատերինֆելդ²⁹⁸ գիծը²⁹⁹:

Պատերազմական գործողությունների ընթացքում Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին ռադիոհեռագրով դիմեց Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարին առաջարկելով հետագա արյունահեղություններից խուսափելու համար վրացական զորքերը դուրս բերել Բորչալուի գավառի հայկական մասից, ինչպես նաև հույս էր հայտնում, որ Վրաստանի կառավարությունը ձեռնպահ կմնա խաղաղ բնակչության նկատմամբ ագրեսիվ գործողություններից: Սակայն նույն Ս. Տիգրանյանի վկայությամբ Վրաստանի կառավարությունն ընդառաջ չգնաց Հայաստանի ցանկությանը՝ խաղաղ ձևով լուծել սահմանների հարցը, ավելին՝ նպատակադրված էր արշավանք ձեռնարկել խաղաղ բնակչության դեմ, որն ուղեկցվեց արյունոտ և դաժան բռնություններով, ընդհուպ մինչև հայկական գյուղերի գնդակոծումը թնդանոթային կրակով³⁰⁰:

Ինչպես ակնհայտ երևում է, վրացական կողմը հայերի նկատմամբ որդեգրել էր բացահայտ ագրեսիվ քաղաքականություն, մի կողմ դնելով վաղեմի բարեկամությունը, նրանք ցանկանում էին ամեն կերպ տարածքներ գրավել Հայաստանից: Այս ամենով հանդերձ հայկական կողմը, այնուամենայնիվ, շարունակում էր պատերազմը կանխելու և բախումներին վերջ տալու խաղաղ ուղիներ փնտրել: Այդ նպատակով դեռևս պատերազմի առաջին օրից՝ դեկտեմբերի 13-ից, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը որոշեց պատվիրակություն ուղարկել Լոռու ապստամբած գյուղացիների մոտ և բանակցել Վրաստանի կառավարության հետ: Այս փորձը, սակայն, նույնպես ձախողվեց վրացիների անհանդուրժողականության հետևանքով: Պատվիրակության անդամները դեկտեմբերի 15-ին Թիֆլիսից Վորոնցովկայի վրայով շարժվեցին Ղարաքիլիսա՝ նպատակ ունենալով կապվել ապստամբների հետ՝ բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղ

²⁹⁸ Եկատերինֆելդ, ոստիկանական շրջան Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, տե՛ս «ՀՀՏԲ», հ. 2, էջ 177:

²⁹⁹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը..., էջ 144:

³⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 144-145:

ճանապարհով լուծելու համար, սակայն դեկտեմբերի 17-ին Եկատերինֆելդում պատվիրակության անդամ Արտեմ Քոչարյանը ենթարկվեց բռնության վրաց ժողովրդական գվարդիականների կողմից: Պատվիրակության մյուս անդամների հասցեին հնչեցին վիրավորանքներ և սպառնալիքներ³⁰¹:

Փաստորեն վրացական իշխանությունները մերժում էին խաղաղ հանգուցալուծման ցանկացած տարբերակ, բացահայտ թշնամանք դրսևորելով հայերի նկատմամբ: Միայն անգլիացիների միջամտությամբ հնարավոր եղավ հարցը տեղափոխել բանակցային դաշտ: 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ին անգլիական ծառայության կապիտան Գրինը Հայաստանի կառավարությանն է ներկայացնում զինադադարի պայմանները: Զինադադարի պայմաններից հարկ ենք համարում մեջբերել այն, որ երկու կողմերը պետք է թողնեին Լոռու և Ախալքալաքի վիճելի շրջանները³⁰²:

1918 թ. դեկտեմբերի 16-ին Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը որոշում է ընդունել կապիտան Գրինի առաջարկը, այն պայմանով, որ հայկական ուժերը չեն հեռանալու վիճելի տարածքներից այնքան ժամանակ, քանի դեռ ապահովված չէ տեղի հայ բնակչության անվտանգությունը վրացական զորքերից³⁰³: Միաժամանակ հայկական կողմին անհրաժեշտ էին երաշխիքներ, որ վրաց կառավարությունը չի օգտագործի այդ հանգամանքը՝ իր զորամասերն ուժեղացնելու և դատարկված գավառները նորից գրավելու նպատակով, ինչին ի պատասխան Գրինը ոչ մի երաշխիք չի կարողանում տալ³⁰⁴: Այս ամենից կարելի է ենթադրել, որ նույնիսկ անգլիական միջնորդությունն ի զորու չէր վրացական կառավարությանը հարկադրել հետևելու զինադադարի պայմաններին: Այս ամենի հետևանքով բանակցությունները շարունակ ձգձգվում էին, իսկ պատերազմը բնականաբար շարունակվում էր՝ բերելով նորանոր ավերածություններ: Դեկտեմբերի 17-ին հայկական զորքերը ջախջախեցին վրացական 5-րդ և 6-րդ

³⁰¹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, էջ 147-148:

³⁰² Տե՛ս Հարությունյան Վ., 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմը, Երևան, 2014, էջ 35:

³⁰³ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 301:

³⁰⁴ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, էջ 150-151:

գնդերը՝ ստիպելով վերջիններիս փախչել մինչև Այրում-Սադախլու գիծը³⁰⁵։ Դեկտեմբերի 18-ին հայկական զորքերը գրավեցին Բոլնիս-Խաչենը, այնուհետև դեկտեմբերի 22-ին՝ Սադախլու կայարանն ու գյուղի հարավային մասը, սակայն օգնական ուժեր չստանալով՝ նահանջեցին նախկին դիրքերը։

Դեկտեմբերի 24-ից 28-ը պատերազմական գործողություններն ընթացան Շուլավերի շրջանում։ Հայկական բանակը հարկադրված էր պատերազմել օրեցօր համալրվող վրացական բանակի դեմ, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանց հաջողվեց պատերազմական գործողություններն ավարտել հոգուտ իրենց, ինչպես նաև գերի վերցնել շուրջ 2000 մարդ, որոնցից 88-ը՝ սպա, 550 վագոն, 48 արկղ ռումբ, ռազմական հանդերձանք, հեռախոսային, երկաթուղային և այլ ունեցվածք³⁰⁶։ Դեկտեմբերի 28-ին սկսվեց վճռական ճակատամարտը Շուլավերի համար³⁰⁷։ Չնայած վրացական զորքերի լավ պատրաստվածության, հայկական զորքերին հաջողվեց համառ մարտերում հետ մղել նրանց գրոհները։ Դեկտեմբերի 30-ի առավոտյան վրացիները փորձեցին մոտենալ Սադախլու կայարանին ու Լամբալու գյուղին, բայց հայկական հրետանին նրանց հետ շարտեց։ Վրացիները նորից անցան հարձակման, որից հետո հայկական զրահապատը գնդակոծեց Սադախլուն, որին ի պատասխան վրացիները և նրանց միացած թուրքերը այրեցին Դամիա³⁰⁸ գյուղը և գրավեցին Բոլնիս-Խաչենը³⁰⁹։ Այս ամենով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ գերիշխանությունը շարունակում էր մնալ հայկական զորքերի օգտին։

Ի վերջո, դեկտեմբերի 31-ին Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջնորդությամբ հակամարտող կողմերը ռազմական գործողությունները դադարեցրին և նրանց միջև կնքվեց զինադադար։ Պատերազմն ավարտվեց հայկական զորքերի հաղթանակով, սակայն, ցավոք՝ դիվանագիտության պարտությամբ։ Վրացիները հմտորեն օգտագործելով անգլիացիների օժանդակությունը կարողացան քիչ թե

³⁰⁵ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), Երևան, 1996, էջ 88։

³⁰⁶ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, էջ 163-164

³⁰⁷ Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., էջ 417։

³⁰⁸ Դամիա, հայաբնակ գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, նախկինում մտնում էր Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի մեջ, տե՛ս «ՀՀՏԲ», հ. 2, էջ 16։

³⁰⁹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 238։

շատ հավասարեցնել դիրքերը: 1919 թ. հունվարի 1-ին անգլիական զորքերը զբաղեցրին Լոռու և Բորչալու գավառների տարածքի մի մասը՝ Այրում կայարանից մինչև Շահալի կայարանը և այդ տարածքը համարեցին «Չեզոք գոտի», որից դուրս են բերվում նաև վրացական զորամասերը: Այդպիսով ըստ էության Չեզոք գոտու տարածքը ընդգրկում էր Վիրահայոց լեռներից մինչև Ձորագետ ընկած հատվածը³¹⁰.

Այդպիսով, պատերազմը ավարտվել էր, և անհրաժեշտ էր երկու երկրների միջև կնքել հաշտության պայմանագիր, ինչպես նաև վերականգնել ազգամիջյան տնտեսական, առևտրային հարաբերությունները: Դա չափազանց կարևոր էր Հայաստանի համար քանի որ պատերազմների հետևանքով տնտեսությունը գտնվում էր սաստիկ ծանր վիճակում, և Վրաստանի հանրապետության հետ քիչ թե շատ բնականոն տնտեսական, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելը էապես կնպաստեր Հայաստանի դրության բարելավմանը:

1919 թ. հունվարի 9-17-ը Թիֆլիսում կայացավ եռակողմ անգլո-վրաց-հայկական կոնֆերանս՝ նվիրված պատերազմի պաշտոնական ավարտին և հաշտության պայմանների մշակմանը, որի իրավարար վճիռները պետք է պարտադիր լինեին Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների համար³¹¹: Կարելի է ենթադրել, որ վրացիներն այս խորհրդաժողովում ունեին գերակայող դիրք, քանի որ այն տեղի էր ունենում ոչ թե չեզոք վայրում, այլ Վրաստանի մայրաքաղաքում: Ինչպես և անկնկալվում էր կողմերի միջև հենց սկզբից առաջացան վիճաբանություններ: Վրաստանի պատվիրակությունը պահանջեց, որ իրենց զորքերը մնան այն սահմանագծում, որը նրանք գրավել էին դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ, սակայն հայկական կողմը չհամաձայնեց՝ առաջարկելով զորքերը հետ քաշել ժամանակավոր զինադադարի ստորագրման պահին զբաղեցրած դիրքերը: Հարկ ենք համարում նշել, որ արդյունքում հավանության արժանացան վրացական կողմի պահանջները: 1919 թ. հունվարի 14-ին Վրաստանի և Հայաստանի միջև կնքվեց պայմանագիր ռազմագերիների փոխանակման վերաբերյալ:

³¹⁰ Վիրաբյան Վ., Հայ վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., էջ 512:

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 517:

Խորհրդաժողովի ընթացքում կարգավորվեցին Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու և Ախալքալաքի գավառների պատկանելության վերաբերյալ հայ-վրացական վեճերը: Ստորագրված համաձայնությամբ Բորչալուի գավառի հյուսիսային մասը մնում էր Վրաստանին, հարավային մասը՝ մինչև Դսեղ-Ջալալօղլի³¹² գիծը՝ Հայաստանին: Լոռու ազատագրված ավելի քան 40 գյուղեր՝ մեծ մասամբ հայաբնակ, մտնում էին «Չեզոք գոտու» մեջ, որը բաժանվեց 3 շրջանների՝ Ալավերդու, Ուզունլարի³¹³, Վորոնցովկայի, անգլիական զորքերի հսկողությամբ և անգլիացի նահանգապետի ղեկավարությամբ, իսկ Ջավախքը, թեև դիտվում էր վիճելի տարածք, մնում էր վրացիների հսկողության ներքո: Այդպիսով, ինչպես իրավացի նկատում է ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանը հայկական զորքերի ռազմական հաջողություններն ի չիք էին դառնում³¹⁴: 1919 թ. հունվարի 16-ի նիստում երկու հանրապետությունների միջև վերահաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ կողմերի միջև ռազմաքաղաքական լարվածությունը վերացնելու հարցում³¹⁵:

Փաստորեն հայ ժողովրդի նկատմամբ Վրաստանի թշնամական քաղաքականությունը սկիզբ է առել դեռևս 1918 թվականից: Վրաց-հայկական պատերազմը ծայրահեղ ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի համար: Պատերազմի ընթացքում վրացական իշխանություններն իսկական մարդաորս կազմակերպեցին հայերի նկատմամբ ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև ամբողջ Վրաստանով մեկ³¹⁶: 1918 թ. դեկտեմբերին բռնկված վրաց-հայկական պատերազմի հետևանքով առաջացան Լոռու Չեզոք և Ջավախքի հիմնախնդիրները: Եթե Լոռու Չեզոք գոտու ճակատագիրը կանխորոշվելու էր հետագա տարիների ընթացքում, ապա Ջավախքը անցավ Վրաստանի տիրապետության տակ:

³¹² Զալալօղլի՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում: Այժմ՝ Ստեփանավան, ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 376:

³¹³ Ուզունլար, գյուղ ՀԽՍՀ Թումանյանի շրջանում, այժմ՝ Օձուն, ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 5, էջ 173:

³¹⁴ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 308:

³¹⁵ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., 533:

³¹⁶ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., նշվ., աշխ., էջ 191:

Չեզոք գոտու ստեղծումից հետո, սակայն, Վրաստանի հավակնությունները, Լոռու գավառի նկատմամբ չդադարեցին: 1918-1920 թթ. ընթացքում Վրաստանը ամեն նպաստավոր առիթ օգտագործում էր Լոռու Չեզոք գոտում իր դիրքերն ամրապնդելու համար՝ այն դիտարկելով որպես կարևորագույն ռազմաքաղաքական հենակետ՝ հետագայում ողջ Լոռուն տիրանալու համար: Այդ նպաստավոր առիթը երկար սպասեցնել չտվեց՝ օգտվելով 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցող թուրք-հայկական պատերազմից, և Հայաստանում տիրող քաոսային իրավիճակից, Վրաստանը զորքեր մտցրեց Չեզոք գոտի՝ պատճառաբանելով թե իրենց անհանգստացնում է Վրաստանին սպառնացող թուրքական վտանգը: Այս պատճառաբանությունները, սակայն, լիովին անհիմն էին և նպատակ ունեին պարզապես քողարկելու Լոռու գավառին տիրելու ձգտումները: Ասվածի վկայությունն է այն հանգամանքը, որ Վրաստանի կողմից զորքեր մտցնելու օրերին պատերազմում հաստատվել էր զինադադար, ուստի Հայաստանի կառավարությունը Վրաստանի կառավարությանն ուղղած նոյեմբերի 8-ի բողոքի հայտագրում նշում էր, որ Վրաստանի նման գործողությունները ռազմավարական և քաղաքական ոչ մի արդարացում չունեն³¹⁷: Ավելին՝ կարծում ենք, թուրք-հայկական պատերազմը, ավելի քան ձեռնտու էր Վրաստանին, քանի որ, այդպիսով վրացական կառավարությունը Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդրում ունենացավ ավելի շահեկան դիրքեր:

Նոյեմբերի 8-ի բողոքի հայտագրի իր պատասխանում վրացական կառավարությունը ցանկություն հայտնեց բանակցությունների մեջ մտնել հայկական կողմի հետ՝ առաջարկելով Լոռու Չեզոք գոտին հանձնել իր տնօրինությանը՝ պնդելով որ ժամանակավոր բնույթ է կրում և թելադրված է Վրաստանի ռազմաքաղաքական շահերից ու բնավ չի կանխորոշում Չեզոք գոտու հետագա պատկանելության հարցը³¹⁸: 1920 թ. նոյեմբերի սկզբներին Հայաստանում Վրաստանի զինվորական ներկայացուցիչը ՀՀ կառավարությանը հայտնեց որ ելնելով ռազմավարական նկատառումներից որոշվել է գրավել Լոռու Չեզոք գոտին, որից հետո վրացիները անմիջապես զորքեր մտցրեցին այնտեղ:

³¹⁷ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 118:

³¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

1920 թ. նոյեմբերի 13-ին Բորչալուի գավառի չեզոք գոտու կոմիսար Ղլոնտին տեղամասային կոմիսարներին գրավոր տեղեկացրեց, որ Վրաստանի կառավարության հրամանով չեզոք գոտի են ժամանում վրացական զորքերը՝ թուրքական զորքերի հարձակման դեպքում բնակչությանը պաշտպանելու համար, ինչպես նաև այն պատճառով, որ Լոռու Չեզոք գոտում հայտարարվեց ռազմական դրություն, և գոտու ամբողջ վարչությունը ենթարկվում է ժամանակավոր գններալ-նահանգապետին³¹⁹: Միանգամայն հասկանալի է, որ Վրաստանը բնավ չէր մտահոգվում բնակչության ճակատագրով, ավելին՝ նա չեզոք դիրք էր գրավել թուրք-հայկական պատերազմում:

Այսպիսով, Չեզոք գոտի Վրաստանի կողմից զորքեր մտցնելուց հետո Հայաստանը հարկադրված էր բանակցությունների մեջ մտնել: Բանակցությունները տեղի ունեցան 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում³²⁰: Նույն օրը երկու կողմերի լիազոր անձանց՝ Վրաստանի կողմից Գ. Լորդկիպանիձեն և արտաքին գործերի նախարարի օգնական Կ. Սաբախտարաշվիլու, և Հայաստանի կողմից՝ հանրապետության պատվիրակությանը ի դեմս ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ս. Մամիկոնյանի, Տ. Բեկզադյանի և Ս. Խաչատուրյանի, միջև կնքվեց պայմանագիր, ըստ որի Վրաստանի կառավարության առաջարկությամբ, Հայաստանի կառավարությունը համաձայնվում էր, որ վրացական զորքերը մտնեն Չեզոք գոտի³²¹: Համաձայնագիրը կնքվելու էր երեք ամիս ժամկետով և այնտեղ վրացական զորքերի առկայությունը չպետք է նոր իրավունք ստեղծել տվյալ տարածքի նկատմամբ՝ կառավարումը թողնելով նախկին հիմունքներով՝ համատեղ կարգով: Անհրաժեշտության դեպքում թույլատրվելու էր Հայաստանի Հանրապետությունից մոտավորապես 10.000 փախստականների մուտքը Չեզոք գոտի: Համաձայնագրի 8-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ այն կնքվում է 3 ամսով և ժամկետը լրանալուց հետո այն կարող էր երկարաձգվել կողմերի համաձայնությամբ, հակառակ դեպքում կորցնելու էր իր ուժը, որից հետո զորքերը

³¹⁹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 119:

³²⁰ Տե՛ս, Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 182:

³²¹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ., էջ 25:

դուրս էին բերվելու, և Չեզոք գոտում վերականգնվելու էր նախկին դրությունը³²²։ Համաձայնագրի կետերը հստակ վերահսկելու համար Չեզոք գոտում վրացական հրամանատարությանն առընթեր պետք է գտնվեր հայկական կառավարությունից հատուկ լիազորված անձ³²³։

Այսպիսով, վրացական կառավարությունը, հավատարիմ մնալով իր նենգ քաղաքականությանը, Հայաստանի Հանրապետությանը այլ ելք չէր թողնում, բացի բանակցություններից, որոնց ընթացքում ՀՀ կառավարությունը ստիպված էր ընդունել վրացիների մուտքը Չեզոք գոտու տարածք։

Սակայն, ինչպես նախկինում, այնպես էլ այս դեպքում, վրացական իշխանությունները, հավատարիմ մնալով իրենց գործելակերպին, օգտվելով թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի կրած պարտությունից և դրա հետևանքով առաջացած ծանր ռազմաքաղաքական և տնտեսական պայմաններից, սկսեցին խախտել համաձայնագրի կետերը։ Մասնավորապես վրաց իշխանություններն ավելացրեցին իրենց զորքերի քանակը, ինչպես նաև հրահանգեցին գրավել Լոռու Չեզոք գոտուն հարակից մի շարք բնակավայրեր՝ Լորուտը³²⁴, Աթանը³²⁵, Քոլագերանը³²⁶, Շահալին³²⁷, Նիկոլանկան³²⁸, Ջալալօղլին³²⁹։ Վրացիները նույնիսկ խախտեցին թուրքական հարձակումներից բնակչությանը պաշտպանելու իրենց տրված խոստումը և սկսեցին բռնություններ և բռնագրավումներ իրականացնել։ Ինչպես պատմաբան Լեոն է վկայում, (Առաքել Բաբախանյան) պատերազմի ընթացքում Թիֆլիսում մամուլի մեջ տիրապետող էին այսպիսի արտահայտությունները. «...այս անգամ մենք հայերին չենք խնայի, պետք է լուծենք

³²² Սարգսյան Կ., նշվ., աշխ., էջ 183:

³²³ Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., էջ 677:

³²⁴ Լորուտ, գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 602:

³²⁵ Աթան, գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Լոռու մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 51:

³²⁶ Քոլագերան, գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ՝ Անտառամուտ, ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, էջ 428:

³²⁷ Շահալին, գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ՝ Վահագնի, ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 4, էջ 50:

³²⁸ Նիկոլանկա, գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ՝ Կիրով, ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 987:

³²⁹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին, էջ 28:

և Թիֆլիսի հարցը»³³⁰։ Այս ամենին Հայաստանի կառավարությունը պատասխանում էր լոկ բողոքի նոտաներ ուղարկելով Վրաստանին։ Բողոքի բոլոր այդ նոտաները, սակայն, գործնականում մնում էին թղթի վրա։ Այդ բողոքի նոտաներից մեկում Հայաստանի կառավարությունը նշում էր, որ վրացական իշխանությունների գործողությունները թշնամական են Հայաստանի նկատմամբ։ Հայտագրում ասված էր նաև, որ Հայաստանը հավատում է, որ բարեկամ Վրաստանը չի ցանկանում օգտվել Հայաստանի համար ստեղծված ծանր դրությունից³³¹։ Այս ամենից հետո Հայաստանի կառավարությունը դեռ շարունակում էր Վրաստանին համարել «բարեկամ» հանրապետություն և հավատալ նրան։ Կարծում ենք՝ սա Հայաստանի կառավարության կողմից սխալ մոտեցում էր, քանզի չի կարելի «բարեկամ» անվանել մի հանրապետության, որը որդեգրել է ակնհայտ թշնամական դիրքորոշում և բռնություններ է իրականացնում բնակչության նկատմամբ։ Դասեր չքաղելով 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմից՝ հայկական կողմը շարունակում էր վստահել վրացական կառավարությանը, որն ամեն առիթ օգտագործում էր Հայաստանից գրավել որքան հնարավոր է շատ տարածք։ Այս իրավիճակում թվում էր, թե Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հնարավոր կլինի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծել, սակայն անգամ խորհրդայնացումից հետո վրացական կառավարությունը շարունակում էր Չեզոք գոտու ռազմակալման իր քաղաքականությունը։ Վերջնականապես համոզվելով, որ դիվանագիտական ճանապարհով հնարավոր չէ հասնել հարցի լուծմանը, հայկական կողմը դիմեց կոշտ քայլերի։ 1920 թ. նոյեմբերի 27-ին ՀՀ կառավարության նիստում քննարկվեց հայ-վրացական հարաբերությունների հիմնախնդիրը։ Այստեղ որոշում ընդունվեց արգելել հայ բնակչության արտահոսքը Չեզոք գոտուց և Զալալօղլուց³³²։

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո համեմատաբար բարենպաստ իրավիճակ էր ստեղծվել Լոռու Չեզոք գոտու հիմնախնդիրը հոգուտ Հայաստանի լուծելու համար։ Այդ ամենը գիտակցելով խորհրդային Հայաստանի

³³⁰ Տե՛ս Լեո, Անցյալից։ Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 460

³³¹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 120։

³³² Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին, էջ 33։

կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Վրաստանի կողմից ապօրինի գրավված տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու գործընթացը: Հարկ է նշել, որ բնակչության շրջանում կար բացահայտ դժգոհություն վրացական զորքերի կամայականությունների հանդեպ: Ըստ այդմ 1920 թ. դեկտեմբերին Լոռու, Պրիվոլնոյի, Վորոնցովկայի և մի շարք այլ շրջաններում տեղի են ունենում մարդաշատ ժողովներ, որտեղ հայ բնակչությունը իր բողոքն էր հայտնում տեղի ունեցող բռնությունների վերաբերյալ:

Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Բեկզադյանը 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ին և 10-ին նոտաներ ուղարկեց Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը՝ պահանջելով վրացական զորքերն անհապաղ դուրս բերել Լոռու շրջանից և վերացնել Հայաստանի Հանրապետության շրջափակումը, որին Վրաստանի կառավարությունը պատասխանեց մերժումով³³³: 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ին ՀԽՍՀ հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը խորհրդային հանրապետության բարձրագույն իշխանության անունից պահանջագիր ներկայացրեց Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությանը՝ միաժամանակ այն հասցեագրելով ՌԽՖՍՀ Արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին, որում արձանագրում էր Չեզոք գոտին ապօրիքաբար գրավելու հանգամանքը և Հայաստան եկող երկաթուղային ճանապարհը փակելու մասին՝ վճռականորեն պահանջումելով ոչ միայն զորքերը դուրս բերել Չեզոք գոտուց այլև բացել Հայաստան եկող բեռների ճանապարհը, որին կրկին հետևեց Վրաստանի մերժողական պատասխանը³³⁴: Սրան հետևում է 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ալ. Բեկզադյանի վրացական կառավարությանն ուղարկված նոտան, որտեղ նա կատեգորիկ պահանջում է վրացիներից ցորքերը դուրս բերել Չեզոք գոտուց³³⁵: Վրացական կառավարությունը, սակայն, բնավ չէր շտապում գնալ այդ քայլին, և միայն մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 21-ին ուղարկված իր պատասխանում Վրաստանի Արտաքին գործերի նախարար Կ.

³³³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 35-36:

³³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³³⁵ Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղական հարաբերությունները 1918-1921, էջ 695:

Սաբախտարաշվիլին հայտնում է, որ իր կառավարությունը համաձայն չէ նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրի միակողմանի «լիկվիդացիայի» հետ³³⁶:

Այսպիսով, Լոռու Չեզոք գոտու հիմնահարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու հայկական կողմի բոլոր փորձերն ապարդյուն անցան, ուստի անհրաժեշտ էր դիմել վճռական գործողությունների: Այս պայմաններում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները բազմիցս վկայակոչելով վրացական կողմից համաձայնագրի խախտման նորանոր փաստարկներ, անվավեր հայտարարեցին համաձայնագիրը՝ հիմնավորելով այն նաև թուրքական սպառնալիքի վերացումով, ուստի վրացական զորքերի ներկայությունը Չեզոք գոտում այլևս արդարացված չէ³³⁷:

Իրադարձությունների ընթացքը զգալիորեն արագացրեց Չեզոք գոտում և Լոռու մյուս բնակավայրերում բռնկված ապստամբությունը վրացական տիրապետության դեմ: Ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերից, որտեղ առանձնակի կարևորություն ուներ Շահալիի երկաթուղային կամուրջը: Խնդիրն այն էր, որ կամուրջն ականապատված էր և գտնվում էր վրացական զորքերի հսկողության տակ, ուստի անհրաժեշտ էր կանխել կամուրջի պայթյունը, քանի որ հակառակ պարագայում Հայաստանը տևական ժամանակով կկտրվեր արտաքին աշխարհից³³⁸: Կամուրջը փրկելու նպատակով այնտեղ կազմակերպվեց «կոնսպիրատիվ բուֆետ»՝ Արտաշես Ստեփանյանի ղեկավարությամբ, ով կարողացավ մեծ հաջողությամբ կատարել իր գործը: Այս ընթացքում վրացական կառավարությունը ցանկանալով կանխել ապստամբության նախապատրաստումը սկսեց բռնություններ կիրառել Լոռվա շրջանում բնակվող գյուղացիության շրջանում³³⁹: Սակայն Լոռվա Չեզոք գոտու բնակչության ազատգրման և Խորհրդային Հայաստանին միանալու ծգտումները այնքան մեծ էին, որ վրացական կառավարությունը ի զորու չեղավ կանխել ապստամբությունը: Հարկ է նշել, որ ապստամբության նախապատրաստման և Լոռու Չեզոք գոտու խնդրի կարգավորման մեջ իր ներդրումն ունեցավ նաև

³³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³³⁷ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 122:

³³⁸ Տե՛ս Նույն տեղում: էջ 123:

³³⁹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ., էջ 57:

Խորհրդային Ռուսաստանը, որի նպատակն էր Ադրբեջանից և Հայաստանից հետո խորհրդայնացնել նաև Վրաստանը: Դրան հասնելու համար 11-րդ կարմիր բանակը իր ակտիվ աջակցություն էր ցույց տալիս ապստամբներին: 1921 թ. փետրվարին ապստամբներին միացավ 300 ռուսական զինվորներից կազմված գումարտակ՝ հրամանատար Բոչկարյովի և զինվորական կոմիսար Խառլամովի գլխավորությամբ³⁴⁰: Այս ամենի արդյունքում 11-րդ կարմիր բանակի ռազմախորհուրդը համագործակցելով Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հետ 1921 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը Չեզոք գոտում ապստամբություն են բարձրացնում³⁴¹: Ապստամբության օրը պատահական չէր ընտրված, քանզի փետրվարի 13-ին լրանում էի 1920 թ. նոյեմբերի 13-ին կնքված համաձայնագրի ժամկետը, ուստի որպեսզի ապստամբությունը չկորցնի իրեն վերապահված դերի կարևորությունը, և Խորհրդային Ռուսաստանը ձեռքից բաց չթողնի Վրաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով առիթը անհրաժեշտ էր շտապել. փետրվարի 12-ին հայկական կարմիր բանակի հատուկ նշանակության ջոկատը, Լոռու պարտիզանական գունդը և Չեզոք գոտում բնակվող գյուղացիները տարբեր ուղղություններով հարձակման են անցան: Փետրվարի 12-ից 15-ը տևած համառ մարտերի արդյունքում ապստամբներին և կարմիր բանակի զորքերին հաջողվեց գրավել Չիբուխլու³⁴², Ուզունլար, Դսեղ, Պրիվոլնոյե և այլ գյուղեր: Երեք օր տևած ապստամբությունն ավարտվեց ապստամբների փայլուն հաղթանակով, որի արդյունքում Լոռին ազատագրվեց Վրաստանի տիրապետությունից³⁴³:

Կարմիր բանակի օգնությամբ ապահովվեց ապստամբության արագ հաղթանակը, որից հետո Լոռիում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն, որը ենթարկվելու էր Խորհրդային Հայաստանի իշխանությանը:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության վճռական գործողությունները հաջող ավարտ ունեցան, որոնց ընթացքում ոչ միայն հնարավոր եղավ ազատագրել Լոռին, այլև կանխել հարակից մի քանի շրջանների

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:

³⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

³⁴² Չիբուխլու, գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ՝ Ուրասար, ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 241, հ. 5, էջ 208:

³⁴³ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը..., էջ 125:

կորուստը: Այս առիթով Լեոն գրել էր, որ Լոռին ցույց տվեց թե ինքն այդքան էլ հեշտ գրավելի կտոր չէ և ապստամբելով դուրս վռնդեց մենշևիկական զորքերը³⁴⁴: Սա թերևս միակ դեպքն էր, երբ Հայաստանի խորհրդային լինելը մեզ համար տարածքային այսպիսի նշանակալի հաջողություն կանխորոշեց:

Կարմիր բանակն իհարկե այս ձեռքբերումով չգոհացավ, և 1921 թ. փետրվարի 25-ին մտավ Թիֆլիս, ինչը հանգեցրեց Վրաստանի խորհրդայնացմանը³⁴⁵: Այս առիթով Ալ. Մյասնիկյանը գրել է, որ Վրաստանը խորհրդայնացնելու պատմությունը որոշ չափով կատարված է հայ կարմիր զորքերի միջոցով³⁴⁶: Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո 1921 թ. մայիսի 2-ին կավբյուրոյի պլենումում քննարկվեց երեք հանրապետությունների սահմանների հարցը, և որոշվեց ստեղծել համապատասխան հանձնաժողով՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներից՝ Ս. Կիրովի ղեկավարությամբ³⁴⁷: Հանձնաժողովն իր աշխատանքներն սկսեց 1921 թ. հունիսի 25-27-ին: Հանձնաժողովում վրացիներից ներկայացված էին Սվանիձեն և Թոդրիան, ադրբեջանցիներից՝ Հուսեյնովը, Հաջինսկին և Ռասուլզադեն, հայերից՝ Ա. Բեկզադյանը: Ինչպե՞ս ակնհայտ երևում է նիստում վրացիներն ու ադրբեջանցիները մեծամասնություն էին կազմում, իսկ Հայաստանից ներկայացված էր միայն մեկ անդամ: Նիստում Բեկզադյանը ներկայացրեց Հայաստանի կորուստներն ու քաղաքական-տնտեսական ծանր վիճակը և «հանուն ընդհանուր համերաշխության» առաջարկեց Վրաստանին և Ադրբեջանին որոշակի տարածքային զիջումներ անել Հայաստանին՝ Ախալքալաքի գավառ, Շուլավեր, Լոռի, Լեռնային Ղարաբաղ: Առաջարկը, սակայն, կտրականապես մերժվեց, վրացիները պնդում էին, թե Լոռին զուտ վրացական տարածք է, որից հետո Բեկզադյանը հրաժարվեց հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցելուց:

1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարվեց ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումը: Պլենումի եզրափակիչ նիստում՝ հուլիսի 7-ին, քննարկելով

³⁴⁴ Տե՛ս Լեո, նշվ., աշխ., էջ 460:

³⁴⁵ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, էջ 125:

³⁴⁶ Մյասնիկյան Ալ., Ընտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 372:

³⁴⁷ Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 168:

Հայաստանի սահմանների խնդիրը, քվեարկության արդյունքում՝ 6 կողմ և մեկ ձեռնպահ, որոշվեց Չեզոք գոտին ամբողջովին ընդգրկել Հայաստանի կազմում, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի շրջանների հարցը փոխանցել Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քննարկմանը³⁴⁸: 1921 թ. հուլիսի 16-ին Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմը հաստատեց Լոռին Հայաստանին միացնելու որոշումը, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի հարցում՝ անընդունելի համարեց այդ շրջանների միացումը Հայաստանին, հա՛վի չառնելով տեղի նույնիսկ տեղի բնակչության ցանկությունները³⁴⁹:

Հայաստանում և Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո՝ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին, Վրաստանի հեղափոխական կոմիտեի և Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի միջև, ի դեմս նրանց ղեկավարների՝ համապատասխանաբար Բուդու Մդիվանիի և Ալեքսանդր Մյասնիկյանի, ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ հաստատվեց երկու երկրների միջև սահմանը: Այդ համաձայնագրով սահմանն սկսվում էր Ուչթափալար³⁵⁰ սարից, ոլորապտույտ գծով արևմուտքից ձգվում արևելք մինչև Օրթուլ-Դաղ լեռնանցքը, և Օքյուզ Դար գծից ուղղվում դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ հետո դեպի արևելք, հյուսիսում թողնելով Մադաթովի³⁵¹ լիճը և Տրոիցկոյե³⁵² գյուղը, իսկ դեպի հարավ՝ Տատոյխարաբա³⁵³, Կարմիր Խարաբա,³⁵⁴ Դարաքոյ³⁵⁵ գյուղերով գիծը հասնում էր Լեզլի Դաղ³⁵⁶ սարը, ուղիղ գծով լեռան գագաթով՝ դեպի Իրգանչայ³⁵⁷ գյուղը, ապա

³⁴⁸ Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 465-466:

³⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված, 465-466:

³⁵⁰ Ուչթափալար, լեռնագագաթ Հայաստանի Հանրապետությունում, Գեղամա լեռնաշղթայի հյուսիսային հատվածի արևելյան փեշերին, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 5, էջ 197:

³⁵¹ Մադաթով, լիճ Հայկական լեռնաշխարհում, Ախալքալաքի սարահարթում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 624:

³⁵² Տրոիցկոյե, գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Նինոծմինդայի (նախկին Բոգդանովկայի) շրջանում, տե՛ս նույն տեղում հ. 5, էջ 131:

³⁵³ Տատոյխարաբա, գյուղ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում, այժմ՝ Բավրա, ՀՀ Շիրակի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, էջ 102:

³⁵⁴ Կարմիր Խարաբա, գյուղ Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառում այժմ՝ Կարմրաշեն ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 55:

³⁵⁵ Դարաքոյ, գյուղ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում, այժմ՝ Սարազյուղ ՀՀ Շիրակի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 2, էջ 57:

³⁵⁶ Լեզլի, այժմ՝ Աջքասար, լեռնագագաթ հայկական լեռնաշխարհում, Ջավախքի լեռնաշղթայի հարավային մասում, բարձր 3196 մ, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 304:

³⁵⁷ Իրգանչայ, գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Դմանիսի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 2, էջ 547:

գիծն ուղղվում էր դեպի Կուլուդաշի³⁵⁸ բարձունքը, Սաատի³⁵⁹ Ջանդար, Աղքյորփի³⁶⁰ գյուղերը, ապա ուղիղ գծով դեպի Օփրեթ գյուղը մինչև Խոջորնու³⁶¹ գյուղի քանդված մատուռը, Բրդաձոր³⁶² գյուղը, Սադախլու կայարանը (ընկած է Սադախլուից³⁶³ դեպի հյուսիս) ապա գիծը շարունակվում է Թափա դաղ սարով հասնելով մինչև «Աղքյուր» անունով տեղը, որը գտնվում է Խաչա Ղալա և Պալութի Բաշ սարերից հյուսիս: Համաձայնագրի ծանոթագրությունում գրված էր, որ Իրգանչայ, Սաատի, Ջանդար, Աղքյորփի, Օփրեթ, Խոջորնի, Բրդաձոր, Սադախլու գյուղերն անցնում են Վրաստանին³⁶⁴: Խորհրդային Հայաստանի կազմում մնաց Լոռու տարածքը «այսպես կոչված անգլիական սահմաններում՝ Վորոնցովկայի, Պրիվոլնոյեի, Տափաստանի, Ալավերդու շրջանի հետ»³⁶⁵: Խորհրդային Վրաստանի իշխանությունները, սովորության համաձայն, ձգձգում էին Վորոնցովկայի և Պրիվոլնոյի շրջանների հանձնումը Հայաստանին: 1921 թ. դեկտեմբերի վերջերին Վորոնցովկա ժամանեցին Խորհրդային Վրաստանի ներկայացուցիչներ Ինգորովկան և Կիկոձեն, որոնք սակայն նպատակ չունեին տարածքները հանձնել Խորհրդային Հայաստանին՝ հայտարարելով, որ իրենք չունեն տարածքների փոխանցման վերաբերյալ որևէ իրավասություն և միայն լիազորված են ընդգրկվելու երկու հանրապետությունների սահմանազատման հանձնաժողովում³⁶⁶: Միայն Հայաստանի արտգործոժողկոմ Ա. Մռավյանի վճռականության և հետևողականության շնորհիվ 1922 թ. հունվարի 24-ին

³⁵⁸ Կուլուդաշ, լեռնագագաթ Լոռու բարձրավանդակի հյուսիսային կողմում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 266:

³⁵⁹ Սաատի, գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Դմանիսի շրջանում, այժմ Սաթլո, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, Ն-Վ, Երևան, 1998, էջ 454:

³⁶⁰ Աղքյորփի՝ գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 204:

³⁶¹ Խոջորնի՝ գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, ռուսական աղբյուրներում հանդիպում է նաև Խոժոռնի, տե՛ս նույն տեղում, հ. 2, էջ 781:

³⁶² Բրդաձոր, գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ՝ Բուրդաձորի Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 1, էջ 741:

³⁶³ Սադախլու՝ գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 4, էջ 459:

³⁶⁴ Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ), ֆ. 607, ց. 1, գ. 551, թ. 4, հմմտ. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 1, թ. 66, ֆ. 113, ց. 3, գ. 55, թ. 10, Խորհրդային Հայաստան, 1921թ. նոյեմբերի 27, թ. 223:

³⁶⁵ Տե՛ս, Սահակյան Ա., նշվ., աշխ., 170-171:

³⁶⁶ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 40:

հնարավոր եղավ ՀՍԽՀ գերիշխանությունը հաստատել այդ շրջաններում³⁶⁷: Սա թերևս սահմանային խնդիրները լուծելիս հայկական կողմի ցուցաբերած վճռականության և հետևողականության եզակի օրինակներից էր, որ հետագա տարիներին գրեթե չէին հանդիպում և կամ չէր պսակվում հաջողությամբ:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորման նախօրեին հիմնականում կարգավորվեցին տարածքային խնդիրները: Նշված սահմաններով Հայաստանը և Վրաստանը մտան Անդրկովկասյան Դաշնության կազմ և հետագա տարիներին նրանց միջև առկա սահմանային խնդիրները հիմնականում, լուծվում էին՝ հիմնվելով այս համաձայնագրի վրա:

Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումից հետո Հայաստանի և Վրաստանի միջև դեռևս առկա էին տարածքների և սահմանների ճշգրտման հարցում լուրջ խնդիրներ, որոնք շարունակաբար ընթացան մինչև Դաշնության լուծարումը՝ 1937 թ.: Դրանք կարգավորելու նպատակով ստեղծվեցին հողային հանձնաժողովներ, որոնք ենթակա էին Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին (Կենտգործկոմ): Վիճելի սահմանները կարգավորելու նպատակով ստեղծվել էին նաև տեղական հանձնաժողովներ, որոնց մեջ մտնում էին հանրապետություններից մեկական ներկայացուցիչ, ինչպես նաև Անդրկենտգործկոմի կողմից նշանակված անդամ: Վերջիններս միշտ հաշվետու էին Անդրկովկասի նախագահությանը, որը պարբերաբար քննարկում և հաստատում էր նիստերի արձանագրությունները³⁶⁸:

Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումից հետո Վրաստանի հողժողկոմը հարց բարձրացրեց, որ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին հաստատված սահմաններով նախատեսված չէին երկու հանրապետությունների ո՛չ աշխարհագրական, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ ազգագրական կողմերը, և խնդրեց սահմանները վերանայել: Այդ նպատակով Վրաստանի հողժողկոմատը Անդրկենտգործկոմին ներկայացրել էր սահմանագծի նոր նախագիծը՝ Լոք-

³⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 171:

³⁶⁸ Տե՛ս Սահակյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 176:

Լալվարի լեռնաշղթայի ուղղությամբ³⁶⁹: Սահմանների հստակեցման հարցը քննարկվեց 1923 թ. ապրիլի 30-ին Անդրկենտգործկոմին առընթեր վարչական սահմանազատման հանձնաժողովի նիստում, որտեղ որոշվեց Հայաստանի և Վրաստանի սահմանն անցկացնել Լոռ Լալվարի լեռնաշղթայով: Հայկական կողմը, սակայն, ի դեմս Անդրկենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանի, դեմ արտահայտվեց նոր սահմանագծմանը, քանի որ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի համաձայնագրի հիման վրա 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին Հայաստանի և Վրաստանի հողագործության ժողկոմները համաձայնության էին եկել Լոռու և Բորչալուի գավառների վերաբերյալ: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ հայ-վրացական վիճելի տարածք համարվող Ախթալայի անտառատնտեսությունը, իսկ այնուհետև հոկտեմբերի 12-ին ստորագրված ակտով Չաթախի անտառաշերտը հանձնվել էին Հայաստանին: Սա էր հիմնական պատճառը, որ հայկական կողմը չէր ցանկանում ընդունել ապրիլի 30-ի որոշումը³⁷⁰:

Այսպիսով, առկա տարաձայնությունների պատճառով Լոռու և Բորչալուի գավառների հարցում կողմերին այդպես էլ չհաջողվեց համաձայնության հասնել³⁷¹:

Այն բանից հետո, երբ հայկական կողմը չհամաձայնվեց 1923 թ. ապրիլի 30-ի նոր սահմանագծման հետ, 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ին Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովը որոշեց, հարցին ճշգրիտ լուծում տալու համար տեղում ստուգել այն հանգամանքները, որոնք հիմք են հանդիսացել հայկական կողմի համար չընդունել այդ որոշումը: Դրանք պարզելու համար անհրաժեշտ էր հետազոտել Լոռու և Բորչալուի գավառների սահմանակից անտառների շրջանը և որոշել դրանց տնտեսական նշանակությունը հանրապետությունների համար³⁷²: Սակայն այդ աշխատանքները շարունակ ձգձգվում էին, ինչն զգալի անորոշություն և լարվածություն էր առաջացնում սահմաններում:

³⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 96, թ. 6:

³⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 19 շրջ:

³⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 203:

³⁷² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 20:

Վրաստանի և Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկայնքով Լոռու և Բորչալուի գավառների միջև վիճելի տարածքը կազմում էր 20000 դեսյատին³⁷³: Այդ 20000 դեսյատին անտառից 6000 դեսյատինն ընկնում էր 1921 և 1923 թթ. սահմանագծերի միջանկյալ մասում: Խորհրդային Վրաստանի իշխանությունները հաշվի առնելով այս հանգամանքը, միջնորդություն հայտնեցին տարածքը համատեղ օգտագործելու վերաբերյալ, սակայն քանի որ Խորհրդային Հայաստանն առանց այդ էլ սակավ անտառներ ուներ, այդ առաջարկը չընդունվեց: Լոռու և Ախթալայի անտառտնտեսությունները շարունակեցին օգտագործել անտառը, ինչը բնականաբար առաջացնում էր Խորհրդային Վրաստանի հողժողկոմատի դժգոհությունը³⁷⁴:

Վրացական իշխանությունները ոչ միայն փորձում էին որքան հնարավոր է շատ տարածքներ զավթել Խորհրդային Հայաստանից, այլև առանձին տեղերում անգամ նրանց անօրինություններն այն աստիճանի էին հասել, որ Վրաստանի Բորչալուի գավառային գործադիր կոմիտեն հարկեր էր սահմանել Հայաստանի կազմում մնացած Լամբալու³⁷⁵ և Քյորփալու³⁷⁶ գյուղերի վրա: Խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Ավիս Նուրիջանյանը Վրաստանի ներքին գործերի ժողկոմին տեղեկացրեց, որ վերոնշյալ գյուղերի բնակիչները ցանկություն են հայտնել մնալու Խորհրդային Հայաստանի կազմում, ուստի պահանջում էր Բորչալուի գավառի ժողկոմին հանձնարարել դադարեցնել այդ գյուղերից հարկեր պահանջելը և դրանք փոխանցել ՀՍԽՀ Լոռու գավառի ժողկոմին³⁷⁷:

1923 թ. ապրիլի 30-ի Անդրկենտգործկոմի կողմից հաստատված հայ-վրացական սահմանն անցնում էր Գելիկի տարածքով, որը վիճելի էր համարվում Շահնազար³⁷⁸ գյուղի և Վրաստանի միասնական զինվորական կոոպերատիվի (Единый военный кооператив Грузии, Евкогруз) միջև: Բանն այն էր, որ այս

³⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 19 և շրջ.:

³⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 232, թ. 3 և շրջ., 6 և շրջ., թ. 8, տե՛ս նաև Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 66:

³⁷⁵ Լամբալու, այժմ՝ Բագրատաշեն, ավան Հայաստանի Հանրապետության Նոյեմբերյանի շրջանում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 558:

³⁷⁶ Քյորփալու, գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզում, տե՛ս նույն տեղում, հ. 5, էջ 405:

³⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 52, թ. 193:

³⁷⁸ Շահնազար, այժմ՝ Մեծավան, գյուղ ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 58:

տարածքը Վրաստանի հողժողկոմը վարձակալության էր տվել միասնական զինվորական կոռպերատիվին, սակայն այն գրեթե ամբողջապես գտնվում էր Խորհրդային Հայաստանի տարածքում և հանձնված էր օգտագործման Շահնազար գյուղի բնակչությանը: Վիճելի տարածքը 1923 թ. հուլիսի 31-ին հողհանձնաժողովը Ցխակայայի նախագահությամբ որոշեց 1923 թ. դրությամբ հավասարապես բաժանել 2 կողմերի միջև՝ նկատի առնելով այդ տարածքի խիստ անհրաժեշտությունը վերջիններիս³⁷⁹:

Առաջարկվեց նաև ստեղծել հատուկ հանձնաժողով՝ այս վեճերը հանգուցալուծելու համար: Նույն թվականի օգոստոսին ստեղծվեց հանձնաժողովը, սակայն հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված³⁸⁰: Այս վեճին վերջնական լուծում տալու նպատակով Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի ներկայացուցիչը 1925 թ. գարնանը տեղում ուսումնասիրություն կատարեց՝ պարզելու համար զինվորական կոռպերատիվի և Շահնազար գյուղի տնտեսական վիճակը երկու կողմերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Գելիկի վերաբերյալ բոլոր տեղեկությունները ստանալուց հետո հողհանձնաժողովը, 1924 թ. ապրիլի 5-ի նիստում լսելով երկու կողմերի ներկայացուցիչներին և ծանոթանալով Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի ներկայացուցչի եզրակացությանը որոշեց տեղամասը բաժանել երկու կողմերի միջև: Սա ակնհայտ սխալ որոշում էր, քանի որ Անդրկենտգործկոմը հաշվի չառավ այն հանգամանքը, որ տարածքը գտնվում է Հայաստանի տարածքում և խիստ անհրաժեշտ է Շահնազար գյուղի բնակիչներին: Այս որոշման համաձայն՝ Գելիկի կենտրոնական մասի 334 դեսյատին տարածքի (ամբողջ տարածքը կազմում էր 858 դեսյատին) 150 դեսյատինը հատկացվեց Վրաստանի միասնական զինվորական կոռպերատիվին, իսկ 184 դեսյատինը՝ Շահնազար գյուղին³⁸¹:

Անդրկովկասյան Դաշնության գոյության հետագա տարիներին ևս հայ-վրացական սահմանային վեճերը շարունակվեցին: Վրացական իշխանությունները վիճելի տարածքների հարցում որդեգրել էին անզիջում դիրքորոշում, ինչի

³⁷⁹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 68, թ. 9:

³⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 20:

³⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 20 և շրջ.:

հետևանքով վեճերի մեծ մասը լուծվում էր հոգուտ նրանց: Հայկական կողմը, որքան էլ որ տարօրինակ է, հիմնականում հաշտվում էր տարածքների կորստի հետ, և միայն առանձին դեպքերում կարող էին դիմումներ ուղարկել Անդրկենտգործկոմին այս կամ այն հարցի պարզաբանման շուրջ: 1925 թ. օգոստոսի 13-ի՝ Անդրերկրկոմի նախագահության նիստում Խորհրդային Հայաստանի հողժողկոմ Ա. Երզնկյանը զեկուցեց Լոռի-Փամբակ³⁸²-Բորչալու հատվածում գոյություն ունեցող սահմանային վեճերի մասին, որից հետո Անդրերկրկոմի նախագահությունը ՎԿԿ կենտկոմին հանձնարարեց չորս օրվա ընթացքում հստակեցնել վիճելի տարածքների միջև սահման՝ հենվելով հայ-վրացական նախապես կնքված համաձայնագրի վրա³⁸³: Նմանօրինակ դիմումները, որպես կանոն, հարցերի լուծմանը շոշափելի օգուտ չէին տալիս, քանի որ որքան անհետևողական էին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, նույնքան էլ անհետևողական էր Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը իր որոշումները կենսագործելիս:

1925 թ. դեկտեմբերի 10-ին Խորհրդային Հայաստանի հողագործության ժողովրդական կոմիսարիատի (հողժողկոմ) նիստում որոշվեց հաստատել նույն թվականի դեկտեմբերի 3-ի Անդրկենտգործկոմի հանձնաժողովի որոշումը սահմանների հարցի մասին: Այստեղ ըստ էության հանձնաժողովը վիճելի հարցերի վերաբերյալ նոր մոտեցման չհանգեց, քանի որ կրկին որոշվեց Վրաստանի հետ սահմանային վեճերը լուծելիս առաջնորդվել՝ հիմք ընդունելով 1921 թ. համաձայնագիրը: Հողհանձնաժողովը որոշեց նաև առաջիկա գարնանն ուսումնասիրել առկա սահմանային խնդիրները և այնուհետև վերջնական վճիռ կայացնել³⁸⁴: Նիստում հողային և անտառային վարչություններին հանձնարարվեց կազմել նոր սահմանների նախագիծ այն դեպքերի համար, երբ Անդրկենտգործկոմը հնարավոր կհամարի շեղվել 1921 թ. համաձայնագրից: Նոր

³⁸² Լոռի Փամբակ, գավառ Հայաստանի Հանրապետությունում, զբաղեցնում է Լոռու շրջանի մի մասը, կազմվել է Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման ժամանակ (1920 թ.) և որպես այդպիսին պահպանվել մինչև 1929 թ. վերջերը: Լոռի-Փամբակ գավառը լուծարվեց 1930 թ., տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 600:

³⁸³ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 14, թ. 135:

³⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 96, թ. 6:

սահմանների նախագիծը կազմելիս անհրաժեշտ էր ղեկավարվել մերձակա բնակչության ազգագրական, մշակութային և տնտեսական շահերով³⁸⁵:

1926 թ. Խորհրդային Հայաստանի հողժողկոմատն Անդրդաշնության մարմինների առջև հարց բարձրացրեց, որպեսզի հայ գյուղացիներին թույլատրվի օգտվել սահմանամերձ անտառներից, սակայն Անդրկենտգործկոմի նախագահությունն այդ առաջարկը մերժեց: Փետրվարի 3-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահ Մ. Յիսակյան ՀՍԽՀ կենտգործկոմի նախագահ Կարինյանին հավաստիացնում էր, որ Վրաստանի հողժողկոմին նույնպես արգելվել է կատարել անտառահատման աշխատանքներ³⁸⁶: Բանն այն է, որ ՀԽՍՀ հողժողկոմատին թույլատրվել էր օգտագործել անտառային տարածքը, սակայն նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Լոռի-Փամբակի և Բորչալուի գավառների սահմանների հարցը դեռևս կարգավորված չէ, Անդրկենտգործկոմի նախագահության՝ 1926 թ. մարտի 1-ի նիստում որոշվեց դադարեցնել անտառահատման աշխատանքները մինչև սահմանների հստակեցումը: Անդրկենտգործկոմի կողմից այս առաջարկի մերժումը հասկանալի էր, քանի որ վերջինիս նախագահին ազգությամբ վրացի Յիսակյան էր:

Սահմանների հստակեցման հարցը, սակայն, շարունակ ձգձգվում էր, իսկ նիստերում գրեթե մշտապես ընդունվում էին նույնատիպ որոշումներ՝ տարածքների հետազոտության, գավառների համար տնտեսական նշանակության և այլնի հետ կապված: Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների միջև վիճելի տարածքը կազմում էր շուրջ 21 000 դեսյատին, որի սահմաններում գտնվում էր 12 գյուղ: Խնդիրը լուծելու համար 1926 թ. մայիսին Անդրդաշնության Կենտգործկոմի հողային հանձնաժողովը ՀՍԽՀ-ի և ՎՍԽՀ-ի հողագործության ժողկոմատների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ վիճահարույց տարածքի և նրան հարակից շրջանների ուսումնասիրություն կատարեց՝ նպատակ ունենալով պարզել Լոռի-Փամբակի և Բորչալուի յուրաքանչյուր բնակչի առնչությունը վիճահարույց

³⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում գ. 58, թ. 95 և շրջ.:

³⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում գ. 66, թ. 90-94:

տարածքին: Սահմանները որոշելու նպատակով ստեղծվեց նաև հատուկ հանձնաժողով՝ վրացի Գ. Ստուրուայի ղեկավարությամբ³⁸⁷:

Ստուրուան, սակայն, չէր մասնակցում հանձնաժողովի աշխատանքներին, և այդ պատճառով 1927 թ. սեպտեմբերի 19-ին Անդրկենտգործկոմը նրա փոխարեն հանձնաժողովի նախագահ նշանակեց ադրբեջանցի Մ. Զ. Բաղիրովին³⁸⁸: Բաղիրովին հանձնարարված էր աշխատանքներն ավարտել մեկամսյա ժամկետում, սակայն դեկտեմբերի 5-ի նիստում, նկատի առնելով ձմռանն աշխատանքներ կատարելու անհարմարությունները, որոշվեց դրանք հետաձգել մինչև 1928 թ. գարուն³⁸⁹: Գարնանը, սակայն, Լոռի-Փամբակի և Բորչալուի գավառների սահմանները որոշող հանձնաժողովի աշխատանքները կրկին հետաձգվեցին: 1928 թ. հունիսի 7-ի՝ Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում որոշվեց հանձնարարել Բաղիրովի ղեկավարած հանձնաժողովին սկսել աշխատանքները, այս անգամ վերջնաժամկետ նշանակելով նույն թվականի հուլիսի վերջը³⁹⁰:

1928 թ. հուլիսի 16-ին Անդրկովկասի փոքր նախագահության նիստում որոշվեց հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնում Մ. Բաղիրովի փոխարեն նշանակել Ս. Յաղուբովին, քանի որ նրա ղեկավարությամբ հանձնաժողովը չէր կատարել Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառի սահմանագծման աշխատանքները³⁹¹: Այս հանձնաժողովին նույնպես Անդրկենտգործկոմը հանձնարարեց մինչև ամսվա վերջ ավարտել սահմանագծման աշխատանքները³⁹²: 1928 թ. օգոստոսի 10-ի նիստում Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նիստում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Վրաստանի հողժողկոմներ Ա. Երզնկյանը և Ս. Զուղելին ի վերջո համաձայնության եկան սահմանագծման աշխատանքների վերաբերյալ: Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների ամբողջ երկայնքով կատարվեց տարածքների հետազոտություն, որի ընթացքում

³⁸⁷ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 67:

³⁸⁸ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1763, թ. 32:

³⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 203:

³⁹⁰ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2268, թ. 3:

³⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1407, թ. 80:

³⁹² Տե՛ս նույն տեղում:

հայտնաբերվեցին 7 վիճելի շրջաններ՝ 1037 հեկտար տարածքով: Այս տարածքների վերաբերյալ, սակայն, վերջնական համաձայնություն չկայացվեց: 1928 թ. նոյեմբերի 10-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստն առաջարկեց երեք ամսում վերանայել սահմանային վիճելի հարցերը³⁹³:

Սահմանագծման աշխատանքներ կատարելու ընթացքում պետք է լուծվեր նաև Լոռի-Փամբակի գավառի Զիլիզա³⁹⁴ և Բորչալուի Օփրեթ գյուղերի միջև սահմանների հարցը³⁹⁵: Բանն այն էր, որ Վրաստանի ենթակայության տակ գտնվող Զիլիզայի գյուղացիները 1924 թ. մարտին դիմել էին իշխանություններին՝ Հայաստանին միանալու կամ իրենց նախկին գյուղը տեղափոխվելու խնդրով: 1924թ. մարտի 26-ին Լոռի-Փամբակի գավառի Զիլիզայի նախագահությունը մերժեց այդ դիմումը³⁹⁶: Խնդիրն, իր հանգուցալուծումն ստացավ 1929 թ. սեպտեմբերի 2-ի՝ Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստում, որտեղ որոշվեց անտառների պահպանության նպատակով Զիլիզա գյուղը միացնել Չանախչի³⁹⁷ գյուղին:

Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտգործկոմի նախագահության՝ 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում քննարկվեց Լոռի-Փամբակի և Բորչալուի գավառների հարցը, որոշվեց հաստատել հողժողովուրդներ Ա. Երզնկյանի և Ս. Զուղելիի՝ 1928 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և հանձնարարել նրանց այդ համաձայնագրի հիման վրա հարթել բոլոր վիճելի հարցերը և մանրամասն նկարագրել այդ գավառների միջև սահմանը, այնուհետև ներկայացնել հանձնաժողովի հաստատմանը: Քննարկվեց նաև Խորհրդային Հայաստանի Լենինականի և Խորհրդային Վրաստանի Ախալքալաքի գավառների միջև վարչատնտեսական սահմանի անցկացման հարցը: Հայկական կողմը ցանկանում էր Դարակեյ հողատարածքը՝ 80 դեսյատին տարածքով, միացնել Լենինականի Դարաքոյ գյուղին, սակայն այդ խնդրանքը մերժվեց³⁹⁸:

³⁹³ ՎԱԱ, 607, ց. 1, գ. 2270, թ. 22:

³⁹⁴ Զիլիզա, գյուղ ՀՀ Թումանյանի շրջանում՝ Ալավերդի քաղաքից 10-12 կմ հյուսիս, 1995 թ. դեկտեմբերի 4-ին մտել է ՀՀ Լոռու մարզի մեջ, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 407:

³⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 21:

³⁹⁶ Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 184:

³⁹⁷ Չանախչի, գյուղ Վրաստանի Հանրապետության Մառնեուլի շրջանում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 4, էջ 210-211:

³⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1407, թ. 175:

1929 թ. ապրիլի 29-ին ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Կասյանը և քարտուղար Ռ. Դաշտոյանը հատուկ շրջաբերական ուղղեցին հանրապետության գավառային գործադիր կոմիտեներին, որտեղ տրված էին Անդրկովկասյան Դաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների որոշ սահմանամերձ գավառների բնակչության հողային և անտառային վեճերի մասին որոշումները: Ըստ այդ շրջաբերականի՝ Անդրդաշնության կազմում գտնվող հանրապետությունների սահմանամերձ գավառների միջև մինչ այդ առկա հողային և անտառային վեճերը համարվում էին վերջնականապես լուծված: Շեշտվում էր, որ որոշումն ընդունվել է կողմերի լիազորված ներկայացուցիչների միաձայն որոշմամբ, ինչպես նաև նշվում էր, որ Խորհրդակցությանը մասնակցել են Խորհրդային Ադրբեջանի, Խորհրդային Վրաստանի և Խորհրդային Հայաստանի Կենտգործկոմների և ժողկոմխորհների նախագահները: Խոսքը վերաբերում էր նաև Ախալքալաքի և Լոռի-Փամբակի գավառների սահմանային վեճերին³⁹⁹:

1929 թ. սեպտեմբերի 2-ին Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտգործկոմի նախագահության նիստում կրկին քննարկվեց «ՎՍԽՀ Բորչալուի և ՀՍԽՀ Լոռի-Փամբակի գավառների միջև հողային և անտառային վեճերի մասին» հարցը: Նիստի ընթացքում հաստատվեց, որ Լոք-Լավարի լեռնաշղթայի հյուսիսում գտնվող անտառներն ունեն շատ կարևոր նշանակություն գյուղատնտեսության զարգացման համար և պետք է մնան Խորհրդային Հայաստանի ենթակայության տակ և օգտագործման հանձնվեց Ղարաքիլիսայի անտառատնտեսությանը: Գելիկի և Շահնազարի հողատարածքների վերաբերյալ՝ համապատասխանաբար 158,4 և 580,4 դեսյատին, որոշում ընդունվեց թողնել Վրաստանի կազմում: Սարիար⁴⁰⁰ և Սաաթլի (Սաաթլո) գյուղերի միջև վիճելի տարածքը (63,84 դեսյատին) մնաց Հայաստանի կազմում: Հայաստանի կազմում մնաց նաև Վարդաձոր և Սադախլու գյուղերի միջև ընկած տարածքը՝ 6,84 դեսյատին:

Այսպիսով, շուրջ 950 դեսյատին տարածք զբաղեցնող 7 վիճելի տարածքներից 5-ը (մոտավորապես 879,12 դեսյատին) անցավ Վրաստանի

³⁹⁹ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 71::

⁴⁰⁰ Սարիար, այժմ Ապավեն, գյուղ ՀՀ Լոռու մարզում, տե՛ս «ՀՀՏԲ», հ. 4, էջ 531:

Բորչալու գավառին, իսկ 2 հողատարածք՝ (70,32 դեսյատին) Հայաստանի Լոռի-Փամբակին: Այս համաձայնությամբ Խորհրդային Վրաստանի Բորչալուի գավառից Խորհրդային Հայաստանին անցան Աղքյորփի, Չանախչի, Բրդաձոր գյուղերը: Այս փոփոխությունների հիման վրա հաստատվեց Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների միջև սահմանը⁴⁰¹, որը 1935 թ. մարտի 19-ին մասնակի փոփոխության ենթարկվեց⁴⁰²: Ինչպես ակնհայտ երևում է, Վրաստանի իշխանություններն առանց լուրջ դժվարությունների հանդիպելու, ստանալով Անդրկենտգործկոմի աջակցությունը, կարողանում էին վիճելի տարածքային խնդիրները լուծել հոգուտ իրենց: Հայկական կողմը հիմնականում հեշտությամբ համակերպվում էր տարածքային մեծաքանակ կորուստների հետ: Ասվածի լավագույն վկայությունն է թերևս այն հանգամանքը, որ Բորչալու-Ղարաքիլիսա շրջանի վեճերը լուծող հանձնաժողովը Ս. Թոդրիայի ղեկավարությամբ 1933 թ. հունիսի 26-ի նիստում հաշվի առնելով, որ նշված գյուղերը տնտեսապես պետք է կապված լինեն Բորչալուի գավառի հետ, որոշում կայացրեց Խորհրդային Վրաստանին փոխանցել Չանախչի, Աղքյորփի և Բրդաձոր գյուղերը, որոնք 1929 թվականին հանձնվել էին Հայաստանի ենթակայությանը: Այս որոշումն անվերապահորեն հաստատվեց Անդրկենտգործկոմի կողմից, քանզի այնտեղ տնօրինում էր ազգությամբ վրացի Ֆ. Մախարաձեն: Գյուղերը Վրաստանին փոխանցելու համար կարևոր հանգամանք էր համարվում նաև այն, որ գյուղերի ուսումնասիրության ընթացքում վերջիններիս բնակիչները հայտնել էին, որ վարչականորեն անհրաժեշտ է ենթարկվել Բորչալուի շրջանին, չնայած նրան, որ գյուղերի բնակչությունը հայեր էին: Նիստում քննարկվեց նաև այն հանգամանքը, որ Ղարաքիլիսայի անտառատնտեսությունը խոչընդոտում էր տարածքի օգտագործումը, մինչդեռ նրանք 1924 թվականից վարձակալում էին այդ տարածքը: Այսպիսով, հաշվի առնելով այս ամենը, ինչպես նաև գյուղացիների ցանկությունը և պատմական ու տնտեսական պայմանները, հանձնաժողովը նպատակահարմար գտավ գյուղերը թողնել Բորչալուի կազմում: Նիստում, հետագա վեճերից խուսափելու, համար, առաջարկվեց նաև

⁴⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1412, թ 87-89:

⁴⁰² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց.1, գ. 681, թ. 85 և շրջ.:

հանրապետական սահմանը փոխել այնպես, որ փաստացի հողօգտագործումն անցնի Վրաստանին⁴⁰³:

Հարցն «անհապաղ եզրակացություն տալու համար» ուղարկվեց Հայաստանի և Վրաստանի կենտգործկոմների քննարկմանը⁴⁰⁴: Եթե գյուղերը Խորհրդային Վրաստանին փոխանցելու ազգությամբ վրացի Ֆ. Մախարաձեի որոշումը միանգամայն հասկանալի է և տրամաբանական, ապա լիովին անհասկանալի է Հայաստանի կենտգործկոմի որոշումը, որը որքան էլ տարօրինակ է, բայց 1933 թ. օգոստոսի 3-ին հավանություն տվեց այդ գյուղերը Վրաստանին փոխանցելու որոշմանը⁴⁰⁵: Խորհրդային Հայաստանի հողագործության ժողկոմատին մտահոգում էր միայն, որ «նոր սահմանների գծում կատարելիս չխախտվի անտառատնտեսության միասնությունը, ու չտուժեն այդ տնտեսության շահերը», ուստի սահմաններն անցկացնել նշված գյուղերի շնչաբաժին հողերի սահմանագլխով և ժողկոմատի ներկայացուցչի պարտադիր մասնակցությամբ⁴⁰⁶: Հայկական կողմին բնավ չէր մտահոգում այն փաստը, որ այդ երեք գյուղերի հողամասերը գտնվում են Ալավերդու շրջգործկոմի և Ղարաքիլիսայի անտառատնտեսության ենթակայության ներքո, և որ միանգամայն տրամաբանական է գյուղերը թողնել Հայաստանի կազմում:

Այսպիսով, ստանալով Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Վրաստանի կենտգործկոմների հավանությունը՝ 1934 թ. փետրվարի 13-ի՝ Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում գյուղերն անցան Վրաստանին⁴⁰⁷: 1934 թ. օգոստոսի 16-ին այս որոշման կատարման նպատակով Բորչալուի և Ալավերդու շրջանների միջև սահմանագծման աշխատանքներ կատարվեցին: Այս աշխատանքների արդյունքում սահմանը փոփոխության ենթարկվեց ի վնաս Խորհրդային Հայաստանի⁴⁰⁸:

⁴⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 681, թ. 29-30, 44:

⁴⁰⁴ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 3341, թ. 20:

⁴⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 232, թ. 17-20:

⁴⁰⁶ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 3341, թ. 23 և 25:

⁴⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 681, թ. 28:

⁴⁰⁸ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ., աշխ., էջ 74-75:

Վրաստանի իշխանությունները, չհանդիպելով Հայաստանի իշխանությունների լուրջ դիմադրությանը և ստանալով Անդրկենտգործկոմի աջակցությունը, շարունակում էին նորանոր հավակնություններ ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանի տարածքների նկատմամբ: Նրանք հավակնություններ ներկայացրին Վանքի թալա կոչվող 105 հեկտար անտառամասի նկատմամբ, որը 1934 թ. օգոստոսի 14-ին Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովը հանձնեց Վրաստանին՝ հայկական կողմին տալով միայն մի փոքր խոտհարք⁴⁰⁹:

Վրաստանը հավակնություններ ներկայացրեց նաև Խուճապի⁴¹⁰ վանքի նախկին կուսանոցի տարածքի նկատմամբ: 1934 թ. սեպտեմբերի 16-ի Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում որոշվեց առաջարկել Խորհրդային Հայաստանի կենտգործկոմին քննարկել վանքի փոխանցման հնարավորությունը: 1936 թ. մարտի 14-ին ՀԽՍՀ կենտգործկոմի նախագահության նիստում քննարկվեց Ստեփանավանի շրջանի տարածքում գտնվող Խուճապի վանքի նախկին կուսանոցի տարածքը ՎՍԽՀ Բորչալուի շրջանի Աղքյորփի կոլտնտեսությանը հանձնելու հարցը: Նիստում հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տարածքը ավելի վաղ՝ 1935 թ. դեկտեմբերի 25-ին, հանձնվել է Պրիվոլնոյե գյուղի կոլտնտեսությանը, և նրանք կատարել են որոշակի ներդրումներ, աննպատակահարմար համարվեց այն հանձնել ՎՍԽՀ Բորչալուի գավառին: Հարցը քննարկվեց նաև 1936 թ. մարտի 25-ին Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում, որտեղ հաստատվեց 1936 թ. մարտի 14-ի՝ ՀԽՍՀ կենտգործկոմի որոշումը, և հարցը համարվեց փակված⁴¹¹:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Դաշնության տարիներին հայ-վրացական սահմանային վեճերը լուծվեցին հոգուտ Վրաստանի: Դա միանգամայն հասկանալի է և տրամաբանական, քանի որ հայ-վրացական խնդրով զբաղվող հանձնաժողովները ղեկավարում էին մերթ վրացի, մերթ ադրբեջանցի ղեկավարները, որոնցից և ոչ մեկը շահագրգռված չէր վեճերն կարգավորել հոգուտ Հայաստանի:

⁴⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 866, թ. 29-36, 112, ց. 1, գ. 681, թ. 3:

⁴¹⁰ Խուճապի, վանք ՀՀ Կալինինոյի շրջանի Պրիվոլնոյե գյուղում, տե՛ս «ՀՀՇՏԲ», հ. 2, էջ 820:

⁴¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 474, թ. 138-147:

Փաստորեն Հայաստանի իշխանությունների թողտվությունը մի կողմից և դրան հակառակ Վրաստանի իշխանությունների ակտիվությունը, ինչպես նաև Անդրկենտգործկոմի աջակցությունը մյուս կողմից, նպաստեցին նրան, որ հայ-վրացական սահմանային վեճերի արդյունքում Խորհրդային Հայաստանը կորցրեց երկրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքներ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սկսած 1917 թվականից՝ Ադրբեջանը, Վրաստանը և Հայաստանը սկսեցին ազգային պետությունների ստեղծման գործընթացը: Դրա հետևանքով մի շարք տարածքներում առաջացան սահմանային լուրջ և գրեթե անլուծելի խնդիրներ, որոնք հանգեցնում էին 3 հանրապետությունների միջև պատերազմների: 1918-1921 թթ. տեղի ունեցած դեպքերի և իրադարձությունների հետևանքով Խորհրդային Հայաստանի բազում տարածքները ապօրինաբար անցան Թուրքիային, Ադրբեջանին և Վրաստանին: Այդպիսով, Խորհրդային Հայաստանը կորցրեց շուրջ 25 հազար քառ. կմ տարածք:

Այդ ժամանակահատվածում՝ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը դիտարկվում էր Անդրկովկասյան Դաշնությունը, որի ստեղծումը խոստանում էր ի թիվս այլ խնդիրների կարգավորել նաև տարածքային սահմանային տարաձայնությունները երեք հանրապետությունների միջև:

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծմանը մեծապես նպաստեց Խորհրդային Ռուսաստանը, քանի որ հենց նա էր ուղղորդում և կարգավորում անդրկովկասյան հանրապետությունների փոխհարաբերությունները, լուծում նրանց միջև ծագած վեճերը: Անդրդաշնության ձևավորումը թեև պարտադրված էր Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, այնուամենայնիվ կարևոր նշանակություն ունեցավ ինչպես ամբողջ երկրամասի, այնպես էլ նրա կազմի մեջ մտած առանձին հանրապետությունների համակողմանի զարգացման համար: Դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ ստեղծել քիչ թե շատ կայուն դաշինք հանրապետությունների միջև: Ճիշտ է, ի տարբերություն երկրամասի միավորման նախորդ փորձի, որի ընթացքում առկա վեճերն ու տարաձայնությունները ոչ միայն ինչպես հարկն է չէին կարգավորվում, այլև՝ ավելի էին սրվում, այս դեպքում առկա էին քաղաքական-տնտեսական պատշաճ նախադրյալներ, ինչպես նաև բուռն քարոզչություն Անդրկովկասյան Դաշնության վերաբերյալ, որի ստեղծումը դիտարկվում էր որպես անհրաժեշտություն հանրապետություններից յուրաքանչյուրի համար: 1921 թ

Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծման համար ծավալված աշխատանքները կուսակցական և խորհրդային մարմինները ներկայացնում էին որպես ազգային հարցի լուծման և ազգամիջյան խաղաղության հաստատման միակ ձև։ Դաշնության ստեղծումով պետք է կարգավորվեին հանրապետություններում գոյություն ունեցող տնտեսական խնդիրները՝ առաջնային նախապատվությունը տալով հանրապետությունների միջև ծագած սահմանային-տարածքային տարաձայնություններին, ընդ որում լուծել եղբայրության և հավասարության սկզբունքով։ Թեպետ Անդրդաշնության նշանակության վերաբերյալ բերված հիմնավորումները հիմնականում չափազանցված էին, և չէին արտացոլում դեպքերի և իրադարձությունների իրական վիճակը, սակայն այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ Դաշնության ստեղծումով և հատկապես նրա՝ որպես առանձին հանրապետություն ԽՍՀՄ կազմի մեջ ընդգրկումով էապես կայունացավ երկրամասի քաղաքական կյանքը, ինչպես նաև վերականգնվեց հանրապետությունների՝ մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի քայքայված տնտեսությունը, որն 1920-ական թվականների սկզբին հիրավի աղետալի վիճակում էր գտնվում։ 1934 թ. տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության IX համագումարն արձանագրեց տնտեսության և մշակութային բնագավառում ձեռք բերված զգալի հաջողությունները։ Արդյունաբերության բնագավառում տարեկան աճը կազմում էր 20 տոկոս, զգալիորեն բարձրացել էր քաղաքի և գյուղի աշխատավորների նյութական ապահովվածությունը, կազմակերպվել էին նոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և այլն⁴¹²։ Անդրդաշնության 15 տարիների գոյության ընթացքում Հայաստանի տնտեսության մեջ ներդրվել էր մեկ միլիարդ ռուբլի, որից 427 միլիոն ռուբլին՝ արդյունաբերության մեջ⁴¹³։

Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ Անդրկովկասյան Դաշնության գոյության ժամանակահատվածում կայունացավ հանրապետությունների, մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի, ներքին կյանքը, ապահովվեց նրա անվտանգությունն արտաքին թշնամիներից։ Սակայն, հարկ է նշել, որ Անդրդաշնությունն

⁴¹²Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967, էջ 458։

⁴¹³Տե՛ս նույն տեղում, էջ 476։

ամբողջությամբ չլուծեց իր առջև դրված խնդիրները՝ հատկապես հանրապետությունների միջև տարածքային հակասությունները: Եթե Խորհրդային Հայաստանի՝ Անդրդաշնության, այնուհետև ԽՍՀՄ կազմի մեջ ընդգրկվելը մեծապես նպաստեց երկրի ներքին կյանքի կայունացմանը, տնտեսության վերականգնմանը, ապա սահմանային-տարածքային վեճերում իրավիճակը բոլորովին այլ էր: 1922-1936 թթ. ընթացքում Խորհրդային Հայաստանը տարածքային զգալի կորուստներ ունեցավ, տարածքներ, որոնք անցան Վրաստանին և Ադրբեջանին:

Թվում էր, թե Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, ինչպես նաև Դաշնության կազմում ընդգրկվելու հանգամանքը կնպաստի սահմանային խնդիրների արդարացի լուծմանը: Սակայն այդպես չեղավ, ավելին՝ երկրում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո էլ Ադրբեջանը և Վրաստանը շարունակեցին տարածքային հավակնություններ ներկայացնել Հայաստանին: 1921 թ. դրությամբ հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքներ էին համարվում Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը: Այս տարածքներից միայն Զանգեզուրի գավառն էր, որ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած պայքարի շնորհիվ մնաց Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Լեռնային Ղարաբաղի հարցում որոշվեց նրան տալ մարզային լայն ինքնավարություն և թողնել Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանին, ապա՝ որոշվեց երկրամասը իբրև «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով թողնել Ադրբեջանի «խնամակալությանը»:

Հայ-վրացական տարաձայնությունները հիմնականում Լոռու, Ախալքալակի, և Խրամի տարածքների նկատմամբ էին: Լոռու շրջանի վերաբերյալ կրքերն այնքան էին բորբոքվել, որ 1918 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցավ հայ-վրացական պատերազմ, որի արդյուքնում առաջացավ Լոռու Չեզոք գոտի հասկացությունը և միայն 1921 թ. փետրվարին Կարմիր բանակի օգնությամբ տարածքն կրկին միացավ Խորհրդային Հայաստանին: Ցավոք, միայն Լոռու շրջանին էր վիճակված մնալ Խորհրդային Հայաստանի կազմում, ինչ վերաբերում է Ախալքալաքի և Խրամի շրջաններին՝ ապա դրանք անցան Խորհրդային Վրաստանին:

Այսպիսով, Լոռու և Զանգեզուրի համառ պայքարից հետո միայն այս տարածքներն անցան Խորհրդային Հայաստանին, ուստի հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ վիճելի մյուս շրջանների նկատմամբ էլ պետք էր դրսևորել կամային հատկանիշներ, և անզիջում կեցվածք՝ դրանք ՀՍԽՀ կազմում պահելու համար:

Անդրդաշնության շրջանում տարածքային վեճեր նույնպես առկա էին: Դրանք հիմնականում ընթանում էին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, քանի որ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի հայ-վրացական պայմանագրով գրեթե կարգավորվել էին սահմանային հարցերը և հենց այդ պայմանագրում նշված սահմաններով Հայաստանը և Վրաստանը մտան Անդրկովկասյան Դաշնության կազմի մեջ:

Անդրդաշնության գոյության տարիներին սահմանային խնդիրների լուծումը հաճախ անարդար էր և երբեմն նույնիսկ անտրամաբանական: Այդ խնդիրները լուծվում էին՝ ելնելով այն հիմնական դրույթից, որ երեք հանրապետություններն անբաժան են լինելու և գտնվելու են միևնույն պետության կազմում: Այս համատեքստում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները պատշաճ ուշադրություն չէին դարձնում սահմանային փոքր վեճերին՝ հաճախ դրանք դիտարկելով ոչ թե որպես միջպետական խնդիրներ, այլ երկու գյուղերի կամ փոքր վարչական միավորների միջև եղած հարցեր: Նույնը չի կարելի ասել Ադրբեջանի և Վրաստանի վերաբերյալ, որոնք ամեն միջոցի դիմում էին՝ տարածքային հարցերում հաջողության հասնելու համար: Այստեղ հարկ է ընդգծել վրաց և ադրբեջանական կառավարությունների գործողությունների նմանությունը սահմանային խնդիրների կարգավորման ուղղությամբ: Թե՛ Վրաստանը և թե՛ Ադրբեջանը կանգ չէին առնում, երբ այս կամ այն վիճելի տարածքի վերաբերյալ Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը նախապատվությունը տալիս էր Հայաստանին՝ ամեն կերպ ընդդիմանալով այդ որոշումներին, դիմում-բողոքներ ուղարկում, ցանկանալով ամեն գնով հոգուտ իրենց վերանայել այդ որոշումները: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի հողագործության ժողկոմատի դիմում-բողոքները հիմնականում քննարկվում հանրապետության ներսում՝ չհասնելով Անդրկենտգործկոմի նախագահություն: Խորհրդային Հայաստանը առանձին

դեպքերում չէր կարողանում անգամ իր կազմի մեջ պահել Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստերի ընթացքում իրենց հատկացված տարածքները: Ասվածի վկայությունն են Աղքյորփի, Չանախչի և Բրդաձոր գյուղերը, որոնք 1929 թ. փոխանցվել էին Հայաստանին, սակայն վրացական կողմը իր համառության շնորհիվ կարողացավ հասնել նրան, որ 1933 թ. հունիսի 26-ի նիստում գյուղերը փոխանցվեցին Վրաստանին: Ի պաշտպանություն հայկական կողմի՝ պետք է նշել, որ մերթընդմերթ լինում էր նաև հակառակը՝ Ադրբեջանին կամ Վրաստանին փոխանցված տարածքները վերադարձվում էին Հայաստանին: Ասվածի վկայությունն է Չամչա տեղմասը, որն իսկզբանե փոխանցվել էր Ադրբեջանի Շիխլի գյուղին, սակայն հայկական կողմի պահանջով հարցը վերանայվեց, և տարածքը անցավ Կողբ գյուղին: Ցավով պետք է փաստել, որ այսպիսի վճռական և անզիջում պահանջները հազվադեպ էին:

Հարկ է նշել նաև, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանը չբավարարվելով ձեռքբերված հաջողություններով, շարունակ տարածքային նորանոր պահանջներ էին ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանին, ցանկանալով որքան հնարավոր է շատ տարածքներ կորզել նրանից: Այս ամենին ի պատասխան Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները վարում էին չափազանց մեղմ և զգուշավոր քաղաքականություն հարևան «բարեկամ» հանրապետությունների նկատմամբ: Շատ դեպքերում Հայաստանի իշխանությունները լռելյայն համաձայնվում էին Անդրկենտգործկոմի նախագահության՝ հոգուտ Ադրբեջանի և Վրաստանի կայացված որոշումներին և մեկը մյուսի հետևից կարևորագույն տարածքներ էին զիջում նրանց: Հայտնի է, որ այս կամ այն հանրապետության տարածքային պատկանելիությունը որոշվում է առաջին հերթին պատմական, ազգային, էթնիկ և տնտեսական գործոններով: Խնդրո առարկա հադիսացող տարածքների հարցում խնդիրները փոքր ինչ այլ կերպ էին կարգավորվում: Այստեղ արհամարհելով պատմական, ազգային և էթնիկ գործոնները, նախապատվությունը մշտապես տրվում էր տնտեսական գործոնին:

Տարածքային կորուստների հիմնական պատճառներից մեկն նաև այն էր, որ սահմանային խնդիրներով զբաղվող հողհանձնաժողովների նախագահությունը

մե'րթ վրացիների և մե'րթ ադրբեջանցիների ձեռքում էր կենտրոնացած, որոնցից և ոչ մեկը բնականաբար շահագրգռված չէր, որպեսզի սահմանային խնդիրները լուծվեն հոգուտ Խորհրդային Հայաստանի: Ճիշտ է, Վրաստանը և Ադրբեջանը նույնպես ունեին սահմանային տարածայնություններ, սակայն հետաքրքիր օրինաչափությամբ այդ տարածայնությունները վերածվում էին փոխադարձ աջակցության, երբ որոշվում էր հայ-վրացական, կամ հայ-ադրբեջանական տարածքային պատկանելությունը:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Դաշնության տարիներին թե' հայ-վրացական և թե' հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերը լուծվեցին ի վնաս հայկական կողմի: Սա միանգամայն հասկանալի է և տրամաբանական, քանի որ Ադրբեջանը և Վրաստանը հավակնություններ էին ներկայացնում պատմականորեն Հայաստանին պատկանող տարածքների նկատմամբ (Լեռնային Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջևան, Լոռի, Ջավախք), որոնք ոչ մի կերպ «վիճելի» համարվող տարածքների միտում չպետք է ունենային:

Փաստորեն Հայաստանի իշխանությունների թողտվությունը, առանձին դեպքերում անհեռատես քաղաքականությունը մի կողմից և դրան հակառակ Վրաստանի և Ադրբեջանի Հանրապետությունների ակտիվությունը, ինչպես նաև Անդրկենտրոնականի աջակցությունը մյուս կողմից, նպաստեցին, որ 1922-1936 թթ. սահմանային գոտում առկա վեճերում Հայաստանը կորցնի զգալի տարածքներ, սեղմվելով շուրջ 29800 քառ. կմ-ի սահմաններում, ինչն իհարկե իր բացասական, ինչպես նաև վտանգավոր հետևանքներն էր ունենալու Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության համար:

Այսպիսով, եզրափակելով վերը նշված փաստերն ու իրադարձությունները, համադրելով դրանց առաջացման պատճառներն ու հետևանքները, հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ սահմանային տարածքային խնդիրները պալուծելիս պետք չէ ապավինել և հույս դնել երրորդ պետության վրա, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն առաջնահերթ, բնականաբար, հետապնդում է իր շահը, իսկ այդ շահերի համադրությամբ Հայաստանը չունենալով տնտեսական ռեսուրսներ, աշխարհագրական նպաստավոր դիրք, ինչպես նաև հզոր հովանավորներ շատ

դեպքերում զիջողի դերում է հանդես գալիս: Ուստի սահմանների հարցը առաջին հերթին պետք է կարգավորել սեփական ուժերով, լինել վճռական, համախմբված, պահանջող, ամեն գնով պահել հողը, ինչպես դա անում են մեր հարևանները և հասնում հաջողության:

1. Սկզբնաղբյուրներ

Ա. Արխիվային փաստաթղթեր

Հայաստանի Ազգային Արխիվ

1.1 Ֆ. 1 (ՀԿԿ կենտկոմ) ց.2, գ., 5 ց. 9 գ. 14:

1.2 Ֆ. 112 (ՀԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե), **ց. 1**, գ. 95, 143, 168, 228, 267, 280, 551, 681, **ց. 2**, գ. 3, 11, 31, 62, 108, 240, 474, 687, 1405, 1407, 1412, **ց. 3**, գ. 123, 328, **ց. 8**, գ. 44, 58, 66, 96, 116:

1.3 Ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն) **ց. 1** գ. 866, **ց. 3**, գ. 1, 232, 703, ց. 43, գ. 568:

1.4 Ֆ. 114 (ՀԽՍՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատ) ց. 2, գ. 45, 156:

1.5 Ֆ. 116 (ՀՍԽՀ ներքին գործերի նախարարություն) ց. 3, գ. 52:

1.6 Ֆ. 1022 (ՀԿ(Բ) Կ կենտկոմին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտ «Կուսպատ»), ց. 5, գ. 222:

Վրաստանի Ազգային Արխիվ

1.7 Ֆ. 607 (Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտե) ց. 1, գ. 68, 77, 78, 551, 555, 577, 1311, 1763, 1765, 2268, 2270, 2534, 3341:

Բ. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

1.8 ԱՍՖԽՀ սահմանադրություն, Կ. Պոլիս, 1923:

1.9 Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Սահմանադրությունը, Երևան, 1938, 32 էջ:

1.10 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.), պրոֆ. Զ.

Կիրակոսյանի խմբ., Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, 810 էջ:

- 1.11 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի խմբ., Երևան, «Գիտություն» 2000, 455 էջ:
- 1.12 Ճակատագրական պայմանագրեր, կազմ. Հ. Ազատյանը, Երևան, «Ապագա» հրատ., 1998, 127 էջ:
- 1.13 Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, Документы и комментарий, Составитель Барсегов, Ю., Т. 2, ч. 1, Москва, 2003, 912 с.
- 1.14 Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, Документы и комментарий, Составитель Барсегов Ю., Т. 1, Москва, КРУГЪ, 2008, 944 с.
- 1.15 Образование СССР (1917-1924), сборник документов, Москва-Ленинград, 1949.
- 1.16 Образование Союза Советских Социалистических Республик, сборник документов, Москва, 1972, 531 с.

2. Աշխատություններ

- 2.1 Ազիզբեկյան Հ., Սովետական Հայաստանի էլեկտրաֆիկացիայի պատմությունից, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966, 295 էջ:
- 2.2 Աղայան Ծ., Խալեյան Ե., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, երրորդ պրակ (1935-1945) Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1960, 312 էջ:
- 2.3 Ամիրյան Ս., Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1986, 640 էջ:
- 2.4 Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, «Հայաստան», 1973, 580 էջ:
- 2.5 Բակունց Ա., Երկեր, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 663 էջ:
- 2.6 Բեկզադյան Ա., Նամակներ, հոդվածներ, փաստաթղթեր, Երևան, «Հայաստան», հրատ, 1981, 144 էջ:

- 2.7 Բերիա Լ., Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը, Երևան, ՀԿ(Ք)ԿԿ հրատ, 1945, 213 էջ:
- 2.8 Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1999, 540 էջ:
- 2.9 Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում: Ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, Երևան, «Հայաստան», հրատ., 1982, 460 էջ:
- 2.10 Ենգոյան Փ., Հայաստանը ինդուստրացման ուղիով (1926-1958), Երևան, «Միտք» հրատ., 1967, 364 էջ:
- 2.11 Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը, 1920-1922 թթ., Երևան, «Միտք», 1967, 432 էջ:
- 2.12 Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք» հրատ., 1965, 374 էջ:
- 2.13 Զոհրաբյան Է., Նախիջևանի հիմնահարցը 1920 թ. մայիս-1921 թ. հոկտեմբեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2010, 428 էջ:
- 2.14 Զոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1979, 344 էջ:
- 2.15 Էլչիբեկյան Հ., Հակոբյան Ա., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, Առաջին պրակ, (1917-1925), Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1954, 242 էջ:
- 2.16 Լենին Վ., Երկեր լիակատար ժողովածու, հ. 43, Երևան, «Հայաստան», հրատ., 1982, 668 էջ:
- 2.17 Լենին Վ., Երկեր լիակատար ժողովածու, հ. 44, Երևան, «Հայաստան», հրատ., 1982, 851 էջ:
- 2.18 Լենին Վ., Երկեր լիակատար ժողովածու, հ. 45, Երևան, «Հայաստան», հրատ., 1983, 868 էջ:
- 2.19 Լեո, Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս» հրատ., 1925, 480 էջ:

- 2.20 Լուկաշին Ս., Հոգվածներ, զեկուցումներ, ճառեր, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1986, 400 էջ:
- 2.21 Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, ԳԱԱ Պատմ. ինստ-տ հրատ., 2007, 260 էջ:
- 2.22 Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2015, 160 էջ:
- 2.23 Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2002, 315 էջ:
- 2.24 Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, Համազգ. հայ կրթ. մշակութ. միության հրատ., 1995, 100 էջ:
- 2.25 Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան» հրատ, 1967, 456 էջ:
- 2.26 Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, Գիրք առաջին, Երևան, «Հայաստան», 1963, 481 էջ:
- 2.27 Կարապետյան Հ., Մեծ պայքարի մարդիկ, Գիրք երկրորդ, Երևան, «Հայաստան», 1967, 643 էջ:
- 2.28 Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), Երևան, «Գիտություն», 1996, 139 էջ:
- 2.29 Կարապետյան Ս., 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, «Հայաստան» 1965, 64 էջ:
- 2.30 Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, «Գիտություն», 2010, 339 էջ:
- 2.31 Հակոբյան Ա., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, ԳԱ հրատ., 1955, 394:
- 2.32 Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Երևան, «Հայաստան», 1967, 822 էջ:

- 2.33 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ա-Դ, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ, 1986, 991 էջ:
- 2.34 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Դ-Կ, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1988, 991 էջ:
- 2.35 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Կ-Ն, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1991, 992 էջ:
- 2.36 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4. Ն-Վ, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1998, 812 էջ:
- 2.37 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Տ-Ֆ, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 2001, 912 էջ:
- 2.38 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VII, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատ., 1967, 655 էջ:
- 2.39 «Հայոց պատմություն», հ. IV, Գիրք առաջին (նորագույն ժամանակաշրջան. 1918-1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2010, 800 էջ:
- 2.40 Հարությունյան Հ., Լեոնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, «Գիտություն», հրատ., 299 էջ:
- 2.41 Հարությունյան Վ., 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմը, Երևան, «Անտարես», 2014, 154 էջ:
- 2.42 Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, 564 էջ:
- 2.43 Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929, Երևան, ՀՍԽՀ ԳԱ հրատ., 1975, 412 էջ:
- 2.44 Մելիքսեթյան Վ., Կարապետյան Հ., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, երկրորդ պրակ (1926-1934), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատ., 1958, 220 էջ:
- 2.45 Մելքոնյան Ա., Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Զանգակ-97», 2003, 544 էջ:
- 2.46 Մյասնիկյան Ա., Ընտիր երկեր, Երևան, Հայաստանի Պետական հրատ., 1957, 518 էջ:

- 2.47 Մնացականյան Ա., Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, Հայպետհրատ, 1955, 367 էջ:
- 2.48 Մռավյան Ա., Հոգվածներ և ճառեր, 1913-1929, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 412 էջ:
- 2.49 Ներկարարյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պայքարը երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար (1926-1929), Երևան, Հայաստան, 1971, 300 էջ:
- 2.50 Ներկարարյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական պարտիան ժողովրդական տնտեսության վերականգման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, Հայպետհրատ, 1956, 300 էջ:
- 2.51 Պարսամյան Վ., Վ. Ի. Լենինը և Անդրկովկասյան ֆեդերացիան, Երևան, Հայաստանի Պետական հրատ, 1962, 84 էջ:
- 2.52 Սահակյան Ա., Հայաստանը Անդրկովկասյան դաշնության կազմում: Խանդավառ միավորումից մինչև անաղմուկ բաժանում, Վանաձոր, ՍԻՄ, 2013, 276 էջ:
- 2.53 Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2002, 224 էջ:
- 2.54 Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 698 էջ:
- 2.55 Ստալին Ի., Երկեր, հ. 5, Երևան, Հայպետհրատ, 1948, 491 էջ:
- 2.56 Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Երևան, «Ասողիկ», հրատ., 2003, 249 էջ:
- 2.57 Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 830 էջ:
- 2.58 Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռու Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2015, 92 էջ:
- 2.59 Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, 704 էջ:

- 2.60 Օհանջանյան Բ., Հայաստանի կոմունիստական պարտիան գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման տարիներին (1930-1934), Երևան, Հայպետհրատ, 1955, 207 էջ:
- 2.61 Օհանջանյան Բ., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, ԳԱ հրատ, 1982, 292 էջ:
- 2.62 Օրախելաշվիլի Մ., Անդրֆեդերացիայի 10-ամյակը, Երևան, Պետհրատ, 1932, 36 էջ:
- 2.63 Օրջոնիկիձե Գ., Ընտիր հողվածներ և ճառեր 1918-1937, Երևան, Հայպետհրատ, 1950, 615 էջ:
- 2.64 Агаджанов М., Г. К. Орджоникидзе в борьбе за существование национальной политики Коммунистической партии в Закавказье (1921-1926 гг.) Тбилиси, «Сабчота Сакартвело», 1960, 99 с.
- 2.65 Агаян Ц., В. И. Ленин и создание Закавказских советских республик, Ереван, Издательство Ан Армянской ССР, 1976, 264 с
- 2.66 Агаян Ц., Вековая дружба народов Закавказья, Ереван, Издательство Айастан, 1972, 407 с.
- 2.67 Борьян Б., Армения международная дипломатия и СССР, ч. 2, Москва, 1929, 435 с.
- 2.68 Вердиева Х., Гусейн-Заде Р., "Родословная" армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку, издательство Эссэ, 2003, 168 с
- 2.69 Габисония Г., К истории образования Закавказской федерации, Тифлис, Заккнига, 1931, 66 с.
- 2.70 Галоян Г., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922, Москва, Айастан, 1969, 431 с.
- 2.71 Гусейнзаде Р., Кавказ и армяне, Баку, "Апострофф", 2014, 486 с.
- 2.72 Маммадов И., Мусаев Т., Армяно-азербайджанский конфликт: История, право, посредничество, 2-ое издание, Баку, 2008, 196 с.

- 2.73 Махарадзе Ф., Советы и борьба за советскую власть в Грузии 1917-1921, Тифлис, Госиздат ССРГ, 1928, 264 с.
- 2.74 Махмудов Я., Азербайджан: Краткая история государственности, Баку, издательство «Тахсил», 2005, 160 с.
- 2.75 Мясникян А., Избранные произведения, Ереван, Айастан, 1965, 708 с.
- 2.76 Мясников А., О закавказской федерации, Тифлис, Заккнига, 1925, 38 с.
- 2.77 Нагорный Карабах, историческая справка, под. ред. Г. Галояна, Ереван, издательство АН Армянской ССР, 1988, 95 с.
- 2.78 Наджафов Б., Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX века, ч. II, Баку, Шарг-Гарб, 1994, 336 с.
- 2.79 Нифталиев И., Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е XX века), Баку, издательство «Тяхсил» 2010, 292 с.
- 2.80 Траскунов М., Подвиг во имя интернационализма, Тбилиси, Мерани, 1979, 240 с.
- 2.81 Хармандарян Ц., Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923, Ереван, Издательство „Айастан“, 1969, 456 с.
- 2.82 Хармандарян С., Сплочение народов в строительстве социализма, Москва, Наука, 1982, 270 с.

3 Հոդվածներ

- 3.1 Բաբայան Դ., «Կարմիր Քրդստան». պատմա-քաղաքական ակնարկ, «Մերձավոր և Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 26, Երևան, 2007, էջ 100-118:
- 3.2 Զոհրաբյան Է., Նախիջևանի հիմնահարցը Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական կոնֆերանսում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 1, Երևան, 2008:
- 3.3 Խաչատրյան Կ., Բադալյան Գ., ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների ձևավորումը (1920 թվականի դեկտեմբեր-1922 սկիզբ), Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 173-197:

- 3.4 Խաչատրյան Կ., ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը և նրա տարածքային կորուստները (1920-1930-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 15, Երևան, 2014, էջ 184-217:
- 3.5 Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Հայ-ադրբեջանական տարածքային-սահմանային խնդիրները Անդրկովկասյան Դաշնության օրոք (1922-1936 թթ.), «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 16, Երևան, 2015, էջ 222-266:
- 3.6 Հարությունյան Բ., Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի համադրական քննության շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 3, 2011, էջ 51-61:

4. Պարբերական մամուլ

- 4.1 Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1921, նոյեմբերի 16:
- 4.2 Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1921, դեկտեմբերի 2:
- 4.3 Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1922, հուլիսի 27: